

DİVAN EDEBİYATI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

The Journal of Ottoman Literature Studies

ULUSLARARASI HAKEMLİ AKADEMİK DERGİ

Sayı 30, İstanbul 2023, 131-181

OSMANLI DÖNEMİ TERCÜME GELENEĞİNDE SATIRALTI TERCÜME TEKNİĞİ

Eren Ertürkoğlu

Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, (erenerturkoglu@hotmail.com), ORCID: 0000-0002-5425-7819./ Dr., Ministry of
National Education

Makale Bilgisi/Article Information

Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 28.03.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 08.05.2023

Yayın Tarihi/Published: 30.06.2023

Yayın Sezonu: Bahar

Atıf/Citation

Ertürkoğlu, Eren (2023), "Osmanlı Dönemi Tercüme Geleneğinde Satıraltı Tercüme Tekniği", Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 30, 131-181.

Ertürkoğlu, Eren (2023), "Sublinear Translation Technique in the Ottoman Translation Tradition", Journal of Ottoman Literature Studies, 30, 131-181.

Bu makale iThenticate programıyla taranmıştır.

This article was checked by iThenticate.

* Bu makale *Osmanlı Edebiyatında Satıraltı Tercüme Tekniği ve Satıraltı Bir Bostan Tercümesi* isimli doktora tezinden üretilmiştir.

Osmanlı Dönemi Tercüme Geleneğinde Satıraltı Tercüme Tekniği

Özet

Tercüme tarihi incelendiğinde medeniyet ve kültürlerin birbirleriyle etkileşimleri esnasında, bilgi birikimlerini yansıttıkları eserleri kimi zaman tek taraflı kimi zaman da karşılıklı olarak aktardıkları görülmektedir. Bu aktarım neticesinde medeniyetler birbirlerinin gelişimine de katkı sunmaktadır. Nitekim Yunan kültür ve medeniyetinin oluşumu ve gelişiminde Anadolu, Fenike, Mısır medeniyetlerinin birikiminin tercüme yoluyla aktarımı büyük rol oynamıştır. Bu aktarım neticesinde oluşan bilgi birikimini kendi bakış açısıyla sentezleyen Yunanlıların Arap-İslâm kültür ve medeniyetinin gelişimine etkisi de yine tercüme aracılığıyla olmuştur. Osmanlı Medeniyeti de İslâm Medeniyeti'nin bir parçası olması yönüyle birçok konuda olduğu gibi bizzat "tercüme" kavramının teorisi ve pratiği konusunda da Arap-İslâm geleneğini miras olarak almıştır. Osmanlı Dönemi'nde tercüme faaliyetleri içerisinde bulunan ve yaptıkları tercüme mukaddime/giriş kısımlarında tercüme hakkında görüşlerini beyan eden bazı mütercimler kimi zaman görüşlerini açıkça kimi zaman ise örtük bir şekilde dile getirmiştir. Bu çalışmada, Osmanlı Dönemi tercüme geleneği içerisinde lafız ve mana tercümesi olarak bilinen ikilik üzerinden Osmanlı mütercimlerinin tercüme teorisi sunulacak; lafız tercümesi veya bir diğer deyişle sözcüğü sözcüğüne tercümenin Osmanlı Dönemi tercümelemedeki görünümünden biri olan satıraltı tercüme tekniğine dair genel malumat verilecek; bu tercüme tekniği ile hazırlanan metinlerden tespit edilebilenler sunulacak; bu metinlerin hangi gerekçelerle satıraltı tercüme tekniğiyle hazırlandığı üzerinde durulacak ve bunun yanı sıra satıraltı tercüme tekniğiyle oluşturulan metinlerin şekli özelliklerine dikkat çekilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Dönemi, tercüme, lafız tercümesi, satıraltı tercüme tekniği.

Sublinear Translation Technique in the Ottoman Translation Tradition

Abstract

When the history of translation is examined, it is seen that civilizations and cultures, during their interactions with each other, sometimes unilaterally and sometimes mutually transfer the works reflecting their knowledge. As a result of this transfer, civilizations also contribute to each other's development. As a matter of fact, the transfer of the knowledge of Anatolian, Phoenician and Egyptian civilizations through translations played a major role in the formation and development of Greek culture and civilization. The influence of the Greeks, who synthesized the knowledge accumulated as a result of this transfer with their own perspective, on the development of Arab-Islamic culture and civilization was also through translations. The Ottoman Civilization, being a part of the Islamic Civilization, inherited the Arab-Islamic tradition in the theory and practice of the concept of "translation" itself, as in many other matters. Some translators who were involved in translation activities in the Ottoman period and who expressed their views on translation in the prefaces of their translations expressed this explicitly and some implicitly. In this study, the translation theory of Ottoman translators will be presented through the duality known as literal translation and meaning translation in the Ottoman period translation tradition. General information will be given about the sublinear translation technique, which is one of the reflections of literal translation in Ottoman Period translations. The texts prepared with this translation technique will be presented. The reasons why these texts were prepared with the inline translation technique will be emphasized, and the formal features of the texts prepared with the inline translation technique will be pointed out.

Keywords: Ottoman Period, translation, literal translation, sublinear translation technique.

Giriş

Medeniyet ve kültürlerin birbirleriyle karşılaşp temas kurmaları sırasında birikim ürünü eserlerin karşılıklı nakledilmesi yoluyla tercüme hareketleri oluşmaktadır (Macit, 2011: 498). Bu tercüme hareketleri medeniyetlerin uyanış devirlerine geçme aşamalarında önemli bir rol oynamaktadır. Söz gelimi Eski Yunan uyanışı Anadolu, Fenike, Mısır tercümeleriyle; Türk Uygur uyanışı Hint, İran, Nasturi tercümeleriyle; İslâm uyanışı Yunan (Nasturi, Yakubi), Hint tercümeleriyle; yeni Garp uyanışı İslam (Türk, Arap, Acem), Yahudi, Yunan tercümeleriyle mümkün olmuştur (Ülken, 2020: 5). Özellikle şu üç büyük tercüme hareketi medeniyet tarihinde büyük önem taşımaktadır:

“a) Antik Mısır, Mezopotamya, Hint ve İran düşüncesinin Grekçeye ve Yunan düşüncesine tercümesi (M.Ö. VI-IV. yy).

b) Grek ve diğer düşüncelerin Arapçaya ve dolayısıyla İslam dünyasına tercümesi (VIII-X. yy).

c) İslam dünyasının birikiminin Arapçadan Latinceye, İbranice ve diğer Batı dillerine tercümesi (XI. yüzyıldan itibaren) (Sarıçam-Erşahin, 2015: 36).”

Bu üç büyük tercüme hareketi, medeniyet birikimlerinin birinden ötekine aktararak devam ettiğini ve her yeni medeniyet alanında kendine has çizgilerle yeniden inşa edildiğini de göstermektedir. Tercüme hareketlerinin İslâm dünyasındaki görünümünü incelenecek olursa şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır:

“a) Emevî dönemindeki idarî ihtiyaçlar dolayısıyla yapılan çeviriler.

b) Abbâsî halifeleri Mansûr (slt. 754-775) döneminde başlayan, Mehdî (slt. 775-785) ve Hârûnürreşid (slt. 786-809) dönemlerinde devam eden çeviriler.

c) Abbâsî halifesi Me'mûn'un (slt. 813-833) başlattığı ve Kindî çevresi etrafında yoğunlaşan çeviriler.

ç) Huneyn b. İshak (ö. 259/873), İshak b. Huneyn (ö. 298/910) ve onların etrafındaki mütercimlerin çevirileri.

d) Bağdat'taki Aristotelesçi okuldan Ebû Bişr Mettâ b. Yûnus (ö. 328/940) ve Yahyâ b. Adî (ö. 363/974) etrafındaki mütercimlerin çevirileri (Üçer, 2018: 73).”

İslam dünyasında sistemli tercüme çalışmaları, fetihler yoluyla geniş alanlara yayılan Müslümanların karşılaştıkları kadim ve köklü kültür ve medeniyet dünyalarına karşı ilgi ve merak duymalarının yanı sıra gerektiğinde onların eski zamanlardan bu yana üretmiş oldukları birikime karşı argümanlar üretebilmek amacıyla özellikle Abbâsî halifesi Me'mûn zamanında başlamıştır. Emevîler döneminde Halid b. Yezid, Grekçe ve Koptça bazı eserleri; Mervan b. Hakem ve Ömer b. Abdülaziz bazı tıp eserlerini ve Abdülmelik b. Mervan da mâlî divanları Arapçaya tercüme ettirmiştir. Ancak bu tercüme çalışmaları oldukça sınırlı bir alanı kapsamakta olup Arapların Arap olmayan halkları yönetmesinin ortaya çıkardığı günöbirlik ihtiyaçlar temelinde *de facto* durumun yarattığı tesadüfi tercümelereydi. Tercümelerin çoğu yeni yöneticiler ile farklı diller kullanan halk arasındaki idari, bürokratik, siyasi ve ticari iletişimin sağlanması için yapılyordu. Dolayısıyla bu tercüme sistematik bir tercüme hareketi görüntüsü vermekten oldukça uzaktır (Suçin, 2012: 32).

Abbâsîlerin Bağdat'ı başkent yapmasıyla birlikte İran medeniyeti ve kültürü Abbasîler üzerinde etkili olmaya başlamıştır. Çünkü Bağdat'ta Aramca konuşan yerli Hristiyan ve Yahudiler, Farsça konuşan şehirliler ve yarı göçebe Araplar bir arada yaşamaktadır (Gutas, 2017: 30, 43). Bu haliyle kültürel açıdan oldukça çeşitlilik arz eden Bağdat, tercüme hareketlerinin gelişmesi için en uygun coğrafyalardan biri konumunda bulunmaktadır. Bunun yanı sıra tarihin doğal seyri neticesinde 751 yılında Talas Savaşı vesilesiyle esir alınan Çinli askerlerden kağıt yapımının öğrenilmesi de bilgi üretimi ve dolaşımının hızlanmasına, böylelikle tercüme çalışmalarının artmasına da imkan sağlamıştır. Bağdat toplumunun kültür ve medeniyet açısından zengin yapısı ile bilgi üretimi ve dolaşımındaki teknik imkânların daha erişilebilir hale

gelmesi, o bölgede tercüme çalışmalarının hızlanmasını kolaylaştırmıştır. Halife Mansûr ve Bermekîler devrinden itibaren Cündişâpûr Akademisi'ndeki Süryânîler, Hindliler ve daha sonra Harranlılar ve Nabatîler tercüme çalışmalarına katıldılar. Bunlar Yunanca, Pehlevîce, Hindçe (Sanskritçe), Süryânîce, Nabatîce (Bâbil dili) ve Koptçadan Arapçaya pek çok eseri tercüme ettiler (Şeşen, 1979: 10). Halife Mansûr döneminde Hint, Yunan, Çin, İran medeniyetlerine ait ilmi, edebi, felsefi, metafizik, aritmetik, geometri, müzik teorisi, etik, fizik, zooloji, botanik, farmakoloji, veterinerlik, tıp, askerlik sanatı ve hikmetli sözler gibi hemen hemen her konuda pek çok eserin tercümesi yapılmıştır (Bayrakdar, 1995: 32). Halife Mehdî zamanında, kendisinin talebi üzerine Aristoteles'in *Topika* isimli tartışma sanatını anlatan kitabı Süryânîceden Arapçaya tercüme edilmiştir. Mehdî'nin bu tercümenin yapılmasını istemesinin sebebi, Müslümanlar arasında teolojik tartışmaların yaşanmaya başlaması, İslâm'ın kelâmî konularının tartışmaya açılması ve bunlara karşı argüman üretebilmek için Yunan felsefesi ve mantığını öğrenmek istemesidir. Nitekim kendisi tercüme ettirdiği *Topika*'yı okumuş ve açık bir tartışma ortamında bir Hristiyanla tartışarak İslâm'ı savunan ilk Müslüman olmuştur (Gutas, 2017: 71). Halife Mehdî zamanında bu eserin yanı sıra Urfalı Theofilus tarafından bir askeri astroloji kitabı da hazırlanmıştır (Aydınlı, 2007: 11).

Abbâsîler Dönemi sistemli tercüme hareketinin merkezi olan Beytû'l-Hikme, Halife Mansûr zamanında tohumları ekilmiş Halife Me'mûn zamanında neşvünema bulmuş (Biçer, 2020: 35) ondan sonra da devam etmiş bir yapı arz etmektedir. Abbâsî halifelerinin Beytû'l-Hikme'de din ve ırk ayrımı gözetmeksizin mütercimlere maddi-manevi destek olmaları, tercüme çalışmalarının sistemlilik ve süreklilik kazanmasında önemli bir rol oynamıştır. Çoğunluğu Nasturîlerden oluşan mütercimler arasında Yakubî, Sabiî, Zerdüşt gibi farklı dinî gruplardan; Fars, Hint, Süryani ve Yunan asıllı olmak üzere farklı etnik kökenlerden ve aynı zamanda hekim, astronom, matematikçi yahut yalnız mütercim gibi farklı mesleklerden uzmanlar bulunmaktaydı (Biçer, 2020: 47). Bu dönemde tercüme hakkında teorik ve pratik üretimlerde bulunan isimler arasında lafız ve manâ tercümesi ikiliğini öne çıkaran, Arapça şiir tercümesinin zorlukları (el-Câhiz, 1384/1965: 75), tercümenin kıymeti (A.e.: 75), mütercimliğin şartları (A.e.: 76) ve dinî kitapların tercümesi (A.e.: 77) gibi konularda görüş beyan eden el-Câhiz ve tercüme eyleminden önce yapılması gerekenin sağlam bir kaynak metin oluşturulması yani tenkitli neşir/edisyona kritik çalışması yapılması gerekliliğini öne çıkaran Huneyn bin İshak gelmektedir (Tanrıverdi, 2007: 103-110). El-Câhiz'in lafız ve mana tercümesi ikiliğinden hareket ederek onu daha sistemli ve öz bir hale getiren es-Safedî'nin tercüme anlayışı ise şu şekildedir:

"... Birinci metot Yûhannâ İbnu'l-Batrîk, İbn en-Nâ'ima el-Hımsî gibi çevirmenlerin metodudur. Bu metoda göre çevirmen her bir Yunanca kelimeye ve taşıdığı anlama bakarak bu anlama eşdeğer Arapça bir kelime getirip yerleştirir, sonra da başka bir kelimeye geçer. Bu işlem Arapçalaştırılmak istenen tüm metne uygulanır. Söz konusu metot şu iki sebepten dolayı kötüdür: Birincisi, Arapçanın söz varlığında tüm Yunanca kelimeleri karşılayan kelimeler olmadığı için Arapçalaştırma sırasında birçok Yunanca kelime aktarılmadan olduğu gibi bırakılır. İkincisi, dillerin yapısal özellikleri [sözcük dizilişi] ve yüklemlik ilişkileri [bilgi akışı] bir dilden başka bir dile farklılık gösterir. Dahası, tüm dillerde çokça yer alan mecazların kullanımı açısından sorunlar ortaya çıkar. Arapça çeviride ikinci metot ise Huneyn bin İshâk ve el-Cevherî gibi çevirmenlerin metodudur. Bu metot, [kaynak metin ile hedef metindeki] kelimeler birbirine uysa da uymasa da cümlelerin anlamını tasarlayıp aynı anlamı başka bir dilde ifade etmekten ibarettir. Bu metot daha iyidir. Bundan dolayıdır ki tıp ve mantık kitaplarının aksine sağlam bir altyapıya sahip olmadığı matematik alanındaki çevirilerini dışarıda bırakırsak, Huneyn bin İshâk'ın yaptığı çeviriler herhangi bir iyileştirmeye ihtiyaç duymamıştır (Safedî, 1305: 46; Akt. Suçin, 2010: 132-133)."

Arap-İslâm mütercimlerinin tercüme faaliyetleri ile tercüme anlayışlarına dair genel malumatın verildiği giriş bölümünden sonra bahsi geçen tercüme anlayışlarının Osmanlı Dönemi

mütercimlerinden bazılarının tercüme anlayışları üzerindeki etkisi ifade edilmeye çalışılacak; buradan hareketle de Osmanlı Dönemi tercüme anlayışının en azından bir bölümü yansıtılmaya çalışılacaktır.

1. Osmanlı Mütercimlerinden Bazılarının “Tercüme” Hakkındaki Görüşleri

Osmanlı Medeniyeti, İslâm medeniyetinin bir parçası olması sebebiyle Osmanlı Dönemi mütercimleri, tercüme anlayışı bağlamında da büyük ölçüde Arap-İslâm tercüme geleneğine bağlanmışlardır. Tercüme teorisi konusunda bu mütercimlerden bazıları yaptıkları tercümelemlerin dibace kısımlarında tercüme hakkındaki görüşlerini -büyük ölçüde Arap-İslâm tercüme teorisyenlerinden mülhem- ifade etmişlerdir. Burada, Osmanlı Dönemi’nde tercüme konusunda görüşlerini ifade etmesi yönüyle bilinen ilk mütercimlerden biri olan **Nergisî**, daha sonra tercüme ile ilgili görüşlerini daha açık bir şekilde ve örneklerle ifade eden **Aydınlı İshak Hocası Ahmed Efendi** ve bizzat Arap tercüme teorisyenlerinden es-Safedî’ye atıf yaparak fikirlerini belirten **Manastırlı Mehmed Rifat**’ın tercüme hakkındaki görüşleri üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

1.1. Nergisî’nin Tercüme Görüşü

17. yüzyıl süslü nesir yazarlarından Nergisî’nin (ö. 1044/1635) tercüme ile ilgili görüşleri Gazzalî’nin *Kimyâ-yı Saadet* eserine *İksir-i Devlet* ismiyle yaptığı tercümenin girişinde yer almakta olup Osmanlı Dönemi tercüme anlayışına dair şimdiye kadar bilinen ilk görüş beyanıdır ve İslâm dönemi tercüme teorileriyle lafız ve manâ tercümesi ikiliğini ifade etmesi yönüyle benzerlik göstermektedir:

“... zîrâ sühan-fehmân-ı ma'nâ-âşinâya vâzıh u hüveydâdur ki mutlaka tercüme iki kısım olup bir kısmı elfâz-ı mütercemeyi **bi-'aynihî** terkîbi ile ta'bîrdür; ammâ bu tarz üzere tercüme kalilü'l-müfâd olduğundan gayrı şâhid-i şîrîn-cemâl, şîve-i letâfet ve hatt u hâl-i fesâhat u belâgatdan bî-nasîb olur ve kısım-ı sâni **me'âl-i kelâmı** ahz idüp mazmûn-ı sühan-ı musannefî'l-aslı kâlib-ı hüsn-i edâya ifrâğ için münâsib-i makâm ba'zı elfâz u 'ibârât ve terâkîb ü isti'ârât ile perdaht-ı zînet virüp murâd-ı musannifi sûret-i hûb u tarz-ı mergûbda tahkîk ü tasvîrdür. Hâlâ ihtiyârkerde-i râkımı'l-hurûf kısım-ı sâni olup iktizâyı mahalle mülâyim nakş-ı derârî-i münşiyâne ile bezmgâh-ı belâgatda sühan-perdâzî-i ma'rifet ve nükte-senc-i berâ'at yüzünden yârâna hidmetdür (Selçuk-Çelik, 2019: 85-86).”

Nergisî tercüme ile ilgili olarak iki kısım tercüme tarzı olduğunu, birincisinde tercüme edilecek lafızların aynen oldukları terkip üzere başka bir dile aktarıldığını; ancak bu tarz tercümede umulan faydanın az olduğunu ve ortaya çıkan metnin de fesahat ve belagatten uzak, kuru bir metin olacağını; ikinci tarz tercümede ise, kaynak metinde ifade edilmek istenen anlamın alınıp aktarılacak istenen dildeki uygun kelime ve anlatımlarla ifade edildiğini, böylece kaynak metni ortaya çıkaran musannifin anlatmak istediği şeyin de hedef metinde hoş bir şekilde ortaya konmuş olacağını belirtir (Yazar, 2011: 217).

Nergisî, yaptığı bu tasnif aracılığıyla her bir tercüme yönteminin kendine has özelliklerinin olumlu veya olumsuz taraflarını belirlemektedir. Aynı zamanda kendisi, tercüme yöntemleri üzerine yaptığı değerlendirmelerden anlaşıldığına göre yöntemler konusunda tarafsız değildir; bu tercüme tarzlarından biri ona daha hoş gelmektedir. Bi-'aynihî tercüme yani sözcüğü sözcüğüne veya lafzî tercümede hedef metnin kelime karşılıkları, kaynak dilin sözdizimine göre dizileceği için ortaya çıkacak metnin fesahat ve belagat yönünden zayıflayacak, kuru ve faydasız bir hâle gelecektir. Me'âl-i kelâmın ahz edildiği tercüme yani mana/anlam tercümesinde ise kaynak metnin anlamı ihmal edilmeden hedef dilin sözdizimiyle aktarılacak, müellifin anlatmak

istedikleri, hedef metin üzerinde hoş bir şekilde ortaya konacaktır. Nergisî bu iki tercüme yönteminden anlam merkezli olan tercüme tarzını tercih ettiğini belirtmiştir.

1.2. Aydınlı İshak Hocası Ahmed Efendi'nin Tercüme Görüşü

Sadrazam Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın tezkirecisi İshak Efendi'nin özel hocası olduğu için İshak Hocası (ö. 1120/1708) ismiyle anılan Aydınlı âlim, şâir, hattat ve mütercim tercümeyle dair görüşleri, Zemahşerî'nin *Mukaddimetü'l-Edeb* isimli eserine *Akse'l-Ereb fî Tercemeti Mukaddimetü'l-Edeb* ismiyle yaptığı tercüme eserinde görülmektedir:

“... Ma'lûm ola ki bir lügatı, lügat-ı uhrâya nakl ve bir lisânı, lisân-ı uhrâ ile tercümede iki tarîk vardır. Tarîk-i evvel budur ki tercüme olunacak ibâretün müfredât-ı kelimesine lügat-ı uhrâdan murâdif olan **lafzı** zıkr idüp ve **terfîb-i kelimât-ı mütercemeye** muvâfık tercüme oluna. Meselâ Fâriside 'âfitâb fûrû şüd' ibâretini Arabî ibâret ile 'eş-şemsü ile'l-esfeli zehebet' ve Türkî ibâret ile 'güneş aşağıya gitti' diyü tercüme itmek gibi. **Yuhannâ ibn Bitrîk ve İbn Nâ'ima el-Hımsî** bu tarîki ihtiyâr idüp kütüb-i Yunâniyyenün ekserini bu vech üzere tercüme ve Arabîye nakl itdiler. Lâkin mahfî olmaya ki bu tarîk su'ûbetden hâlî degüldür. Zîrâ her kelimenün murâdifini bulmak müşkil olduğundan mâ-'adâ ta'bîrlerin sebki birbirine muhâlif olur. Li-hâzâ mezbûrlarun tercüme itdükleri kütübden çendân intifâ' olunmaz. Tarîk-i sâni budur ki tercüme olunacak 'ibâretün mazmûnunu mütercim **zihninde tasvîr idüp** ol mazmûn lügat-ı uhrâda ne 'ibâret ile ta'bîr olunagelmış ise ol vech üzre tercüme ve ta'bîr ider. Meselâ misâl-i mezkûrda Arabî 'ibâret ile 'guribet eş-şemsü' ve Türkî ibâret ile 'güneş batdı' diyü tercüme ve ta'bîr ider. **Huneyn b. İshak ve Cevherî** tarîki budur. Ve bu tarîk be-gâyet eslem ü eshel ve maksûdi edâda evcehdür. Li-hâzâ bu abd-i fakîr mütercim tercüme itdüğü kitâblarda bu tarîka sülûk mu'tâdı olmagla *Mukaddimetü'l-Edeb* tercümesinde dahi bu vâdîyi ihtiyâr itdi (Aydınli İshak Hocası, 2b-3a).”

Aydınli İshak Hocası tercüme ile ilgili bir metni başka bir dile aktarmada iki yol bulunduğunu, bunlardan birincisinde, tercüme edilecek metindeki kelimelerin, metnin aktarılacağı dildeki karşılığının bulunacağını ve kaynak metnin sözdizimine uygun bir şekilde tercüme yapılacağını, örnek olarak Farsça “âfitâb fûrû şüd” ibaresinin bu tarz tercüme ile Arapçaya “eş-şemsü ile'l-esfeli zehebet”; Türkçeye de “güneş aşağıya gitti” şeklinde aktarılabilirliğini ve Yuhannâ b. Bitrîk ile İbn Nâ'ima el-Hımsî'nin de bu tercüme yolunu tercih ettiğini ve onların birçok Yunanca eseri bu şekilde Arapçaya nakl ettiklerini belirtir. İshak Hocası bu birinci tarz tercümeyle anlattıktan sonra bunun zahmetli bir iş olduğunu, ona göre kaynak metindeki her bir kelimeye, hedef dilde karşılık bulmanın zor olmasının yanında her iki dilin sözdizimlerinin de birbirinin aksine olabileceğini ve bundan dolayı bahsi geçen şahısların yaptıkları tercümeden çok fazla istifade edilemeyeceğini belirtir.

İshak Hocası'na göre ikinci tarz tercümede ise mütercimin tercüme edeceği ibarenin anlamını zihninde tasvir ederek bunun hedef dilde hangi ibare ile ifade edildiğini bulup o şekilde tercüme ve tabir edeceğini belirtir. Örnek olarak da yine Farsça “âfitâb fûrû şüd” ibaresinin ikinci tarz tercüme ile Arapçaya “guribet eş-şemsü”, Türkçeye de “güneş batdı” şeklinde tercüme edilebileceğini söyler. Huneyn b. İshak ve Cevherî'nin bu tarz tercümeyle takip ettiğini belirten İshak Hocası, bu yolun daha güvenilir, daha kolay ve kaynak metnin anlamını başka bir dilde ifade etmede daha uygun olduğunu belirterek kendisinin de yaptığı tercümelelerde ve *Mukaddimetü'l-Edeb*'de de bu yolu tuttuğunu belirtir (Yazar, 2011: 218-219).

Aydınli İshak Hocası'nın tercüme yaklaşımı; lafız ve mana tercümesi şeklinde ikiye ayrılması, İbnü'l-Bitrîk, İbn en-Nâ'ima el-Hımsî, Huneyn b. İshak ve Cevherî gibi isimlerin teoride örneklenmesi gibi özellikleri nedeniyle es-Safedî'nin tercüme teorisinin takipçisi

olmaktadır. Ancak Farsça bir kaynak cümlelerin hedef dil olan Arapça ve Türkçedeki karşılıklarının her iki tercüme yöntemiyle uygulamalı bir şekilde örneklenmesi, İshak Hocası'nın tercüme yaklaşımını daha somut ve anlaşılır hale getirmektedir.

İshak Hocası'nın birinci kısım tercüme dediği lafız tercümesinin tertib-i kelimât-ı mütercemeye muvafık olması vurgusu oldukça dikkat çekicidir. Ona göre lafzî tercüme, kaynak dilin lafzî karşılığını hedef dilde vermekle bitmemekte, bununla beraber lafızların karşılığı verilirken kaynak metnin sözdizimine de uygun olarak verilmektedir. Ancak İshak Hocası, bu yöntemin

- a) kaynak dildeki lafızların karşılıklarının hedef dilde olmaması,
- b) kaynak dilin sözdiziminin hedef dilin sözdizimi ile zıt olabilmesi

gibi durumlardan dolayı tercüme yöntemini zorlaştırdığını ve kendisinin de bu usulü tercih etmediğini; bu usulle yapılan tercümenin pek faydası olmayacağını da belirtmektedir.

Sadık Yazar'ın tespitine göre -özellikle de Aydınlı İshak Hocası'nın yukarıdaki beyanının delaletiyle- lafzî tercüme ya da sözcüğü sözcüğüne tercüme Osmanlı tercüme geleneği içerisinde **tahte'l-lafz** olarak kavramlaştırılmış olup ilk kez Kâşifî'nin *Ravzatü's-Şühedâ'sını* tercüme eden Câmî-i Rûmî tarafından, metni aynen veya sözcüğü sözcüğüne tercüme etmediğini belirtmek için kullanılmıştır (Yazar, 2015: 66). Yazar'a göre tahte'l-lafz tercüme kendi içinde iki kısma ayrılmaktadır:

- a) Kaynak metnin sözdizimi (tertîb-i kelimât) bozulmadan yapılan tahte'l-lafz tercüme.
- b) Hedef dilin sözdizimine göre yeniden düzenlenerek yapılan tahte'l-lafz tercüme.

1.3. Manastırlı Mehmed Rifat'ın Tercüme Görüşü

es-Safedî'nin Osmanlılardaki takipçilerinden biri de 19. yüzyıl devlet adamlarından Manastırlı Mehmed Rifat (1851-1907)'tir (Demircioğlu, 2013: 739-759). Dört halife ile bazı büyüklerin sözlerinin tercümelerini yaptığı *Cevâhir-i Çihâr-yâr ve Emsâl-i Kibâr* isimli eserinin girişinde sebep-i tercüme, usul-i tercüme ve akd ü hall başlıkları ile tercümeyle dair görüşlerini ifade etmektedir. Aşağıdaki kısım eserinin bu bölümündendir:

“Edebiyât ile iştigâl ettiğim zamânlarda mûcib-i istifâde olan ‘Arabî, Fârsî, Fransevî âsârın birtakımını ‘tercüme’ ve bazılarını ‘hall’ ederek yazmış ve cümlesini de muhafaza eylemiş idim. Bir aralık gözden geçirdim. Hiçbirini yırtıp atamadım. Belki istifâde eden bulunur dedim. Onun için Hazîne-i Hikemiyyât nâmıyla bir mecmûa derc eyledim. Bunların ‘akd ü hall’ tarikiyle birtakım tercümelerden ibâret olduğuna binâen ‘Usûl-i Tercüme’ ile ‘‘Akd ü Hall’ tariğine dair olan akvâl-i üstâdânı dahi mecmûanın başına yazmağa lüzum gördüm, ta ki tercümelerimle ‘hall’in hangi usulde yapılmış olduğu görülsün (Manastırlı Mehmed Rif’at, 1327/1908: 6).”

Devamında gelen bölümde ise “Usûl-i Tercüme” başlığı ile öncelikle es-Safedî'nin tercüme hakkındaki görüşlerini Arapça aslıyla verip sonrasında Osmanlı Türkçesine tercümelerini yapmaktadır:

Fen ve edebe müteallık birçok kütüb-i edebiyede usûl-i tercümeyle dair kavâid-i lâzime muharrer olup bunların en basit ve en müfidi efâz-ı selefden ‘**Salahuddîn-i Safedî'nin Lâmiyetü'l-'Acem** şerhinde ve birinci beytinin tafsilatında îrâd buyurduğu usûl ve kavâid sırasında der-meyân eylediği tercüme fikarâtı olduğundan bi't-tercih ‘aynen nakl eyledim. Müşârü'n-ileyh buyururlar ki: ... Yani nakl ve tercümede iki tarik vardır. Birisi Bitrîk-zâde Yuhanna ve İbn Nâ'imetü'l-Himsî ve daha bazılarının tarikidir ki kelimât-ı Yunâniyyenin birer birer müradiflerini ve o manaya delalet eden elfâz-ı Arabiyyeyi yegân yegân bulup yazmak ve cümleleri bu vechile kelime kelime nakl etmek olup

bu ise iki vechile merdûd olur. Çünkü evvelâ her lafz-ı Yunânînin ‘aynen mukâbili olarak elfâz-ı Arabiyye bulmak mümkün olmadığından bu suretle olan tercümelerde birçok elfâz-ı Yunânîyenin ‘aynen ibkâ olduğu görülmüştür. Sâniyen her lugâtda kesretle vâfi’ olan mecâz ve isti’ârâtı ve neseb-i isnâdiyyeyi kelime kelime harfiyen tercüme kâbil olmamakla havass-ı terkîbi edâ mümkün olmamasıdır. Tarîk-i sâni ise Huneyn bin İshak ve Cevherî ve sair erbâb-ı vukûf usulleridir ki bunlar elfâzın müsâvât ve muhafefetine bakmayarak tercümesini arzu ettikleri şeyi cümle cümle mütâlâ’a ve güzelce anladıkları maddenin meâlini lisân-ı Arab şivesiyle nakl etmektedir. Nitekim Huneyn bin İshak’ın tercüme ettikleri kütüb-i mütenevvi’adan riyaziyyeye ait olanların mâ’adâsı tehzîb ve ıslâha muhtac olmamıştır. Çünkü kendisi tıp ile mantık ve tabiiyyât ile ilahiyâta vâkif olduğundan bunlara dair yaptığı tercüme makbul ve riyaziye bilmediğinden hesap, cebir, hendeseye dair yaptığı tercüme şayan-ı tehzîb ü ıslâh görülmüştür.(A.e.: 7-9)

Mehmed Rifat’ın en basit ve en faydalı olarak nitelediği es-Safedî’nin tercüme hakkındaki açıklamasına eserinin girişinde yer vermesi, Arapça asıl metni ve Osmanlı Türkçesine tercümesini birlikte sunması onun da es-Safedî’nin görüşlerini benimsediğini göstermektedir.

Osmanlı Dönemi’nde tercümeyle dair düşünce üreten kişiler de tercüme yöntemi hakkındaki fikirlerinde el-Câhiz’le başlayan tercüme sınıflandırmasını büyük ölçüde devam ettirmektedirler. Ancak görünen o ki Osmanlı tercüme yaklaşımları üzerinde esas etkili isim el-Câhiz’den daha ziyade es-Safedî’dir. Nergisî, Aydınlı İshak Hocası ve Manastırlı Mehmed Rifat’ın tercümeyle dair söyledikleri neredeyse es-Safedî’nin dediklerinin tercümesinden ibarettir. Bu durum göstermektedir ki Osmanlılardan bazıları, İslâm dünyasında hem teorik hem de pratik düzeyde tercüme ile ilgili çalışma yapan Arap mütercimlerinden etkilenmiş ve onların da dâhil olduğu zincire eklenmişlerdir. Fakat Osmanlı Dönemi tercüme anlayışının sadece Arap-İslâm tercüme anlayışının bir parçası olduğunu söylemek doğru olmayan bir çıkarım olacaktır. Bu çalışmada yapılan tespit edilebilir belirli kişiler üzerinden varılan bir sonuçtur. Tam anlamıyla kesin bir çıkarım yapabilmek için Osmanlı Dönemi’ndeki tüm tercüme söylemleri ve tercüme metinler incelenmelidir. Ancak bu takdirde gerçek manada Osmanlı Dönemi tercüme anlayışının görünümü ortaya konulabilir. Osmanlı edebiyatında tercüme ana hatlarıyla iki yöntem üzerinden yapılmaktadır: Lafız tercümesi ve mana tercümesi. Fakat belirtmek gerekir ki bu tercüme yöntemleri münhasıran ne Osmanlılara ne de İslâm dünyasına aittir. Söz gelimi Antik Yunan tercüme geleneğinde de başlangıç itibarıyla bu ikili sistemin izleri görülmektedir (Kızıltan, 2000: 74-80; Paker, 2020: 263-270).

Osmanlıların tercüme tecrübesinin bir kısmı Nergisî, İshak Hocası ve Mehmed Rifat’ın şahitliğinde görüldüğü üzere büyük ölçüde bu ikili sistem üzerinden oluşmaktadır. Ancak bu tasnif esasında Osmanlı tercüme tecrübesinin sadece bir kısmını yansıtmaktadır. Agah Sırrı Levend, Osmanlı dönemi tercüme tecrübesini inceleyerek ikili tasnifi genişletecek mahiyette dörtlü bir tasnif yapmıştır ki bu tasnif sadece lafzen veya manen tercüme sınırlılığını aşması bakımından önemi haizdir. Ona göre tercüme dört şekilde olur:

- “a) Aslını bozmamak için kelime kelime yapılan çeviriler
- b) Kelime kelime olmamakla birlikte, aslına uygun yapılan çeviriler
- c) Konusu aktarılarak yapılan çeviriler
- ç) Genişletilerek yapılan çeviriler. (Levend,1973: 80-81)”

Bu sınıflandırmada yer alan “a ve b” maddeleri lafız tercümesi veya sözcüğü sözcüğüne tercüme ile “c ve ç” maddeleri ise manaya göre yapılan tercüme ile irtibatlıdır. Ancak c ve ç maddelerinde kastedilen tercüme türlerinin anlam tercümesinin sınırlarını kimi zaman aştığı bu nedenle de tercüme mi yoksa telif mi olduğu tartışmalı bir konudur (Paker, 2014: 36-71).

Hasan Kavruk da tercüme yollarının üçe ayrıldığını ifade ederek Levend'in dörtlü tasnifine yakın bir sınıflandırma yapar. Ona göre eserler,

“a) ya aynen, olduğu gibi, hiçbir ekleme çıkartma yapılmadan, eserin orijinalitesi bozulmadan tercüme edilmiş,

b) ya eklemeler yapılarak, değiştirilip geliştirilerek, genişletilerek çevrilmiş,

c) ya da sadece konu alınarak telife yakın adaptasyon eserler meydana getirilmiştir. (Kavruk, 1998: 21)”

Kavruk'un a maddesinde belirttiği tercüme yolu Levend'in tasnifinde a ve b maddelerinde ifade ettiği tercüme yoluyla benzerlik göstermekte ve burada kastedilenin de lafız tercümesi veya sözcüğü sözcüğüne tercüme olduğu anlaşılmaktadır. Kavruk'un b ve c maddelerinde ifade ettiği tercüme yolları ise Levend'in tasnifindeki mana tercümesi yollarının aynıdır.

Osmanlı mütercimlerinden bazıları, Arap-İslâm tercüme geleneğinin bazı unsurlarını benimsedikleri için onlarda cari olan tercüme yöntemleri ile tercüme eylemini gerçekleştirmişlerdir. Bu yöntemler de lafız ve mana tercümesi olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Cumhuriyet döneminde Osmanlı dönemi tercüme metinleri üzerine yapılan araştırmalar ise bir tercümenin sadece lafız tercümesi veya sadece mana tercümesi şeklinde ikiye ayrılmasının eksik bir sınıflandırma olduğunu, daha detaylı tasniflerin geliştirilmesi gerektiğini göstermektedir.

2. Satıraltı Tercüme Tekniği Hakkında

Kaynak metinde yer alan sözcüğün birebir karşılığının hedef metinde verilmeye çalışıldığı sözcüğü sözcüğüne tercüme yönteminden biri olan satıraltı tercüme tekniği hem Batı hem de Doğu dünyasında öncelikle ve özellikle dinî metinlerin tercümesinde sık kullanılan bir teknik olmuştur. Kızıltan'ın belirttiğine göre, Batı dünyasında ilk dinî ve edebî metinlerin tercüme yöntemleri sözcüğü sözcüğüne (lafzî) aktarma yoluyla gerçekleştirilmiştir. Bu tercüme yöntemi kaynak metin sözcüklerinin altına karşılıklarını yazma şeklinde gerçekleştirilen satıraltı tercüme ile akraba olup her ulusun çeviri faaliyetlerinin başladığı dönemlerde izlenen bir yoldur. Antik Çağ'da çok yaygın bir şekilde görülen satıraltı tercüme uygulaması Fransızcaya ve Almancaya yapılan ilk İncil çevirilerinde ve hatta daha önceleri Sophokles ve Aristoteles'in eserlerinin başka dillere tercümesinde de kullanılmıştır (Kızıltan, 2000: 74-75). Osmanlı Dönemi'ndeki tercüme yöntemlerinde kullanılan bu tekniğinin birincil özelliği “sözcüğü sözcüğüne tercüme” şeklinde oluşturulmasıdır. Mütercim, kaynak metinde yer alan kelimelerin hemen altına kelime karşılığını vererek kaynak metnin genel anlamından ziyade tek tek sözcüklerin anlamını karşılamaya ağırlık verir. Satıraltı tercümeli metinler incelendiğinde, bu tekniğin kendi içinde;

- a) kaynak metnin sözdizimine uygun satıraltı tercüme,
- b) hedef metnin sözdizimine uygun satıraltı tercüme,
- c) -istisnai olsa da- anlam merkezli satıraltı tercüme

olmak üzere üç kısma ayrıldığı görülmektedir.

Kaynak metnin sözdizimine uygun satıraltı tercüme, genel anlamda bilinen satıraltı tercüme tekniği olup kaynak metindeki sözcüğün altına hedef dildeki karşılığının yazıldığı tercüme yöntemidir. Hedef metnin sözdizimine uygun satıraltı tercüme ise kaynak metindeki ibarelere bağlı kalınıp hedef dilin sözdizimine uygun yapılan tercüme yöntemidir. Anlam merkezli satıraltı tercüme ise şeklen satıraltı tercüme görünümünde olup içerik olarak kaynak metnin kelimelerinin değil bütüncül olarak anlamının hedef dilde karşılanmaya çalışıldığı tercüme yöntemidir. Satıraltı tercüme tekniği, hem manzum hem de mensur metinlerin tercümesi için kullanılmaktadır. Ancak satıraltı tercüme

teknîği ile ortaya konan tercümelemlerin büyük çoğunluğu mensur tercümelemlerdir ve kaynak dilin sözdizimine göre hazırlanmışlardır. Manzum tercüme örnekleri ise oldukça az olup hedef dilin sözdizimine göre oluşturulmuşlardır.

3. Satıraltı Tercüme Tekniği ile Oluşturulan Metinler

Satıraltı tercüme tekniği ile oluşturulan metinler Kur'ân-ı Kerîm, sözlük, fıkıh kitapları, ahlakî/hikemî mesneviler, medrese kitapları, *Kasîde-i Bürde* başta olmak üzere dinî-ilmî özellikler taşıyan bazı kasîdeler, müstakil sureler, esmaü'l-hüsna, hilye-i şerif, salavatname (*Delâilü'l-Hayrât*), dua mecmuları, Hz. Ali'nin veciz sözleri (*Nesrü'l-Le'âli*), atasözü kitapları, gramer kitapları, çeşitli bitki ve madenlerle ilgili sözlükler olup bu metinlerin muhtevaları ile bu tekniğin kullanılması arasında bir *uygunluk* ilişkisi mevcuttur.

3.1. Kur'ân-ı Kerîm

Kutsal kitapların tercümesi, kaynak metnin kutsiyetinden ötürü her zaman titizlikle üzerinde durulmuş bir tercüme faaliyeti olagelmıştır. Herhangi bir dinin kutsal kitabının tercümesi yapılırken her şeyden önce kaynak dilin kelime dağarcığının korunması gayreti içerisinde olunur. Çünkü kutsal kitapların manalarının yanı sıra lafızlarının da kutsal olduğuna dair bir görüş mevcuttur. Türkler de Kur'ân-ı Kerîm'i tercüme ederken benzer saiklerle hareket etmişlerdir.

8. yüzyıldan itibaren Türklerin bir kısmı İslamiyet'i kabul etmeye başlamış, bu topluluklar 9. yüzyılda Karahanlı Devleti'nin kurulmasına zemin hazırlamış (Taşağıl, 2010: 501) ve 10. yüzyıldan itibaren İslamiyet, Karahanlı Devleti'nin resmî dini haline gelmiştir. İslamiyet'in kabulü ile birlikte dinin kaynak metni olan ve hem lafzen hem de manen kutsal kabul edilen Kur'ân-ı Kerîm'in Arapça bilmeyen Türkler için Türkçeye tercüme edilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Kaynak metnin kutsiyetine hâlel getirmeden, aslını tahrif etmeden birebir tercüme edilmesi durumu, tercüme yöntemi olarak satıraltı tercüme tekniğinin kullanılmasını zorunlu kılmıştır. Böylelikle satıraltı tercüme tekniğinin Türk edebiyatındaki ilk örnekleri olan Karahanlı Türkçesiyle yazılmış satıraltı Kur'ân-ı Kerîm tercümelemleri, Farsça ilk örneği takip edecek şekilde ya 10. yüzyılda (Togan, 1959-1960: 135) yahut 11. yüzyılda (Köprülü, 1980: 163) ortaya çıkmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'in satıraltı tercüme tekniği ile oluşturulmuş çevirilerinin yanı sıra tefsirli çevirileri ve geniş tefsirleri de görülmektedir (Ünlü, 2007: 18-20).

Satıraltı Kur'ân-ı Kerîm tercümelemlerinin pek çok örneği olmakla birlikte bilinen en eski örnek Karahanlı Türkçesi ile tercüme edilmiş, Türk İslam Eserleri Müzesi'nde No. 73'te¹ kayıtlı H. 734/M. 1333-34 istinsah tarihli tercümedir (Üşenmez, 2013: 29). Kaynak metinde yer alan kelimelerin hemen altına birebir Türkçe karşılıkları gelecek şekilde oluşturulmuştur. Dil özellikleri açısından incelendiğinde Harezmi sahasına ait olduğu tespit edilen Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa Camii kitaplığı No. 2'de kayıtlı satıraltı tercümenin istinsah

1 Eser, Abdullah Kök ve Suat Ünlü tarafından doktora tezi olarak çalışılmıştır: Suat Ünlü, "Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 235v/3-450r7) (Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin)", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, Hacettepe Üniversitesi SBE, 2004; Abdullah Kök, "Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2) Giriş-İnceleme-Metin-Dizin", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, Ankara Üniversitesi SBE, 2004.

tarihi M. 1363 olup bilinen en eski satırlı Kur'an-ı Kerim tercümelerinden birisidir.² Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Başlıklar Bölümü No. 3966'da kayıtlı Kur'an-ı Kerim tercümesi ise hem satırlı tercüme hem de tefsir özelliği gösteren aynı zamanda da Karahanlı, Kıpçak ve Oğuz Türkçesi özellikleri gösteren karışık dilli bir tercümedir.³

Manchester'da Rylands Kitaplığı, Arapça Yazmalar, No. 25-38'de kayıtlı Rylands nüshası ise çok dilli bir tercümedir. Kaynak metnin tercümesi Farsça ve Türkçe olarak verilmiştir. Arapça ibareler sülüs, Farsça ve Türkçe karşılıkları ise nesih yazı ile oluşturulmuştur.⁴

Ahmet Topaloğlu'nun tespitine göre Selçuklular devrine ait Türkçe Kur'an-ı Kerim tercümesi bulunmamaktadır. Bunun sebebi İslam medeniyetinin kuvvetli tesiri altında kalan Selçuklu ulemasının ilim ve sanat dili olan Arapça ve Farsçayı tercih etmesiydi. Çünkü Anadolu'da henüz yeni oluşmaya başlayan Türkçe ile Kur'an-ı Kerim tercümelerinin yapılması mümkün değildi. Anadolu Türkçesiyle yapılan Kur'an-ı Kerim tercümelemleri Selçuklu Devleti'nin dağılmasından sonra kurulan beylikler devrinde görülmeye başlamıştır (Topaloğlu, 2018: 12).

Anadolu sahası satırlı Kur'an-ı Kerim tercümelerinin istinsah tarihi bilinen en eski örneği Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi'nde kayıtlı H. 804/M. 1401 tarihinde istinsah edilen tercümedir. Ahmet Topaloğlu'na göre bu tercüme, TIEM No. 40'ta (istinsah tarihi H. 827/M.1424) yer alan ve kendisi tarafından çalışılan tercümeyle göre dil bakımından daha muahhar bir nüshadır (A.e.: 12). Topaloğlu'nun belirttiğine göre TIEM No. 40'ta yer alan Kur'an-ı Kerim tercümesi kaynak metnin sözdiziminin esas alındığı ancak buna rağmen anlam yeterliliğinin de sağlandığı bir tercümedir. Aşağıda TIEM No. 40'ta yer alan Kur'an-ı Kerim nüshasının 2a sayfası görülmektedir:

2 Güliden Sağol Yüksekaya tarafından doktora tezi olarak hazırlanmıştır: Güliden Sağol Yüksekaya, "Harezmi Türkçesi: Satır arası Kur'an tercümesi. Giriş-metin-sözlük (2 cilt)", (Doktora Tezi), İstanbul, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1993.

3 Osman Tokar, "Karışık Dilli Kur'an Tercümesi (Varak no. 109b-144a), Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi SBE, 2000; Ayşe Uyansoy Hillhouse, "Karışık Dilli Kur'an Çevirisi (Varak no. 1a-37a), Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi SBE, 2006; Cengiz Müfettişoğlu, "Karışık Dilli Bir Kur'an Çevirisi (Varak no. 37b-72a), Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi SBE, 2006; Recep Yılmaz, "Karışık Dilli Kur'an Çevirisi (Varak no. 183b-222a), Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi SBE, 2007.

4 Eser Aysu Ata tarafından çalışılmıştır: Aysu Ata, Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin), TDK Yayınları, Ankara, 2019.

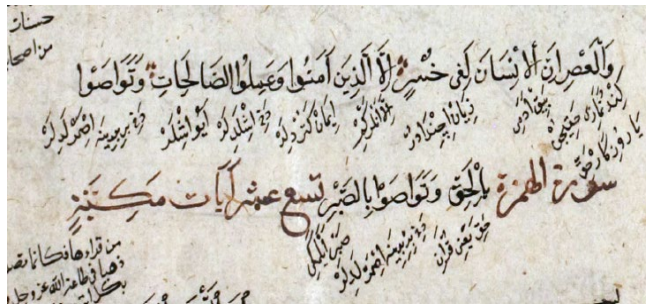

(Kur'an-ı Kerim Tercümesi, 40: 2a)

"1. "Elif, lâm, mîm: "Ene'llâhu a'lem" -ya'nî benven Tañrı bilürin; ya "elif" Allah'dur, "lâm Latîf'dür, "mîm" Mecîd'dür; ya "elif" Allah'dur, "lâm" Cebreyil'dür, "mîm" Muhammed'dür-. 2. Şol Kitab -ya'nî Kur'ân kim ilerü va'da olındı-y-ıdı-, yokdur gümen anun içinde; yol göstermekdür sakıncılara. 3. Anlar kim inanurlar görünmez neseneğe -ya'nî Tañrı'ya ya uçmağa ya kıyamata ya Kur'ân'a-; dakı durudurlar namazı -ya'nî dâyim kılurlar-. Dakı andan kim rûzî virdük anlara nafaka virürler. 4. Dakı anlar kim inanurlar ana kim indürinildi senün dapa; dakı ana kim indürinildi senden ilerü -ya'nî Tevrit, İncil-. Dakı kıyamat günini anlar gümensüz bilürler (Topaloğlu, 2018: 34)."

Bursa nüshası, TIEM No. 40'taki nüsha, British Library nüshası, Manisa nüshası, Sivas nüshası, Türk Dil Kurumu'ndaki nüshalar, Topkapı Sarayı Müzesi Koğuşlar Kitaplığı'ndaki nüshalar, Polonya nüshası, Kayseri nüshası, Önder nüshası hakkında detaylı malumat Yaşar Şimşek tarafından yapılan doktora tezinde verilmiş, bu nüshalar kendisi tarafından bizzat incelenmiş, kendisi inceleme imkânı bulamadığı diğer nüshaları da tezinde belirtmiştir (Şimşek, 2017: 17-25).

Anadolu sahası satırlı tercümelî Kur'ân-ı Kerîm nüshalarından biri de H. 926/M. 1520 yılında istinsah edilmiş olan bugün Leiden Üniversitesi Kütüphanesi'nde *Koran with interlinear Turkish translation* ismiyle kayıtlı nüshadır. Kaynak metnin sözdizimine uygun bir şekilde yapılan tercümede yer yer açıklama ve ekleme ifadeleri yer almaktadır. Aşağıda Asr suresinin tercümesinde koyu renkli olarak gösterilen kısımlar mütercim tarafından hedef metne eklenmiş ifadelerdir:

(Koran with interlinear Turkish translation, 504, 351a)

“İkinci namâzı hakkıçün **yâ rûzigâr hakkı**, bayık âdemî ziyân içindedür. İllâ anlar kim îmân getürdiler dahi işlediler eyü işler, dahi **birbirine** ismarladılar hakkı **ya'nî Kur'ânı** dahi **birbirine** ismarladılar sabır eylemegi (A.e.: 351a).”

Satıraltı Kur'ân-ı Kerîm tercümeleri incelendiğinde çoğunluğu iki dilli (Arapça-Türkçe) olmakla birlikte birkaç nüshada üç dilin (Arapça-Farsça-Türkçe) bir arada kullanıldığı örnekler mevcuttur. Arapçanın sözdizimi açısından Türkçeden farklı oluşu tercümenin dilinin devrikleşmesine ve yer yer anlaşılma bakımından güçlükler doğmasına yol açmaktadır. Tercümedeki aksamalar çoğunlukla fiil cümleleri için geçerlidir. Satıraltı Kur'ân-ı Kerîm tercümelerinde sözcüğü sözcüğüne tercüme yapıma gayreti mevcuttur ancak uzun ve karmaşık cümlelerin tercümesinde bağlaç veya fiilimsi eklemeleri ve bazı isim ve sıfat tamlamalarının tercümelerinde Arapça sözdiziminden ziyade Türkçe sözdizimine uygun tercüme yapıldığı görülmektedir. Karahanlı ve Harezmi sahası satıraltı Kur'ân-ı Kerîm tercümelerinde kaynak metnin sözdizimine bağlılık çok daha ön plandayken Osmanlı sahası Kur'ân-ı Kerîm tercümelerinde sözdizimi konusunda Türkçeye yakınlığın ve tercümede ekleme-açıklama gibi tercüme stratejilerinin nispeten daha fazla olduğu görülmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'i satıraltı tercüme tekniğiyle tercüme eden mütercimler, her şeyden önce kaynak metni yani bizzat Kur'ân-ı Kerîm'in kendisini korumayı hedeflemektedirler. Satıraltı tercüme tekniğinin kullanılmadığı bazı tercüme örneklerinde, kaynak metin haliyle eser üzerinde yer almamakta, okur sadece hedef metin ile yani bizzat tercümenin kendisiyle muhatap olmaktadır. Bu durum hedef metnin kaynak metnin önüne geçmesine sebep olabilmektedir ve zaman içerisinde kaynak metne gösterilecek önemin azalmasına, hatta “aşırı yorumla” kaynak metnin unutulmasına sebep olabilmektedir. Sözelimi Lamii Çelebi'nin *Nefahatü'l-Üns* tercümesi, Molla Cami'nin eserinin bir tercümesi olmasına rağmen, tercüme kimliği nispeten unutulmuş, yapılan eklemeler ile yeni bir metin ortaya çıkmış ve tercümeden ziyade telif eser hüviyetine kavuşmuştur. Elbette ki Kur'ân-ı Kerîm tercümelerinde satıraltı tercüme tekniğinin kullanılmasının tek sebebini kaynak metnin korunmasına indirgemek doğru bir çıkarım olmayacaktır. Ancak Kur'ân-ı Kerîm gibi bir metnin böyle bir duruma maruz kalmasını engelleme yollarından biri satıraltı tercüme tekniğinin kullanılması olabilir. Bu durumda Karahanlılar Dönemi'nden başlamak üzere Osmanlı Dönemi mütercimleri de aynı hassasiyet ile Kur'ân-ı Kerîm'i tercüme ederken asıl metni ve tercümesini birlikte okura sunmuştur. Böylelikle kaynak metin korunmuş, okurun hedef metinle kaynak metni mukayese ederek okuması sağlanmış, Kur'ân-ı Kerîm'in sadece tercümesinin okunması değil aslının da okunmasının yolu açık tutulmuştur.

Satıraltı Kur'ân-ı Kerîm tercümelerinin bir diğer işlevi ise Türk dili tarihi bakımından önemi haiz olup Türkçe kelime ve kavram üretimine imkân vermesi ve sözlükçülük alanında kaynaklık teşkil etmesidir. Bu işlevi sadece satıraltı Kur'ân-ı Kerîm tercümeleriyle sınırlamak doğru değildir. Nitekim diğer satıraltı tercüme örnekleri için de bu durumun geçerli olabileceğini söylemek yanlış olmayacaktır. Satıraltı tercüme tekniğinin kullanıldığı metinler, kelime ve kavram üretme işlevleri aracılığıyla Türk dilinin gelişimi ve Türkçe kelime dağarcığının zenginleşmesine önemli bir katkı sunmaktadır. Ahmet Caferoğlu satıraltı Kur'ân-ı Kerîm tercümelerinde yer alan Türkçe ifadeler için şöyle söylemektedir:

“Kelime bolluğu bakımından, bu tip dinî eserler, daima dikkate değer bir zenginlik arz etmektedirler. Dinî metinlerin kolaylıkla anlaşılabilmesi için yazarları ekseriya, aynı kelimenin muhitçe ve edebiyatça tanınmış muhtelif karşılıklarını almaktan çekinmemiştir. Billhassa İslâmiyet'in kabulü ile Türk muhitine, tamamıyla yeni telakkilerle beraber yeni mefhumlar da girmeye başlamış ve Türkçe bu mefhumlar için kısmen de yeni lügat ve söz icadına mecbur kalmıştır. Umumiyetle tefsir, Kur'ân-ı Kerîm, fıkıh ve emsali gibi dinî eserlerin çevirme ve izahları, öteden beri dil ve linguistik araştırmalarının klasik anahtarı vazifesini görmüştür. Eserin kudsiyetine en ufak bir halel getirmemek amacıyla, metne karşı gösterilen sadakat, her bir kelimenin gerçek nüüansını belirtmeye yaramakta ve dilin zenginleşmesini temin etmektedir. Bundan dolayıdır ki bu kabil eserlerin tercüme, şerh ve

izahında her bir kelimenin kendi başına ifade etmek istediği anlamı meydana koymak gerekmektedir. Yazar ve tercümciler bu metodu takiple, umumiyetle tercümelerini kelime kelime ve alt alta yazmakta olduklarından, her kelimenin karşılığını vermektedirler (Caferoğlu, 1984: 91).”

Gülden Sağol Yüksekaya ise satıraltı Kur’ân-ı Kerîm tercümelerine sözlükçülük bakımından dikkat çekerek şunları belirtmektedir:

“... yani satır arası kelime kelime yapılan çeviriler, özellikle sözlükçülük bakımından Türk dili için çok değerli birer kaynak durumundadırlar. Çünkü Kur’ân gibi bir metnin tercümesini yaparken meydana gelebilecek her hatadan dolayı günah işleme korkusu, mütercimi ister istemez dikkatli davranmaya ve metnin aslına sadık kalmaya sevk eder. Bunların en büyük önemi de mütercimin Arapça kelimelere verdiği karşılıkları büyük bir titizlikle seçmeye gayret göstererek en iyi karşılığı aramasıdır. Kur’an gibi tercümesi son derece güç bir metin karşısında Türkçenin ifade gücünü açık bir şekilde ortaya koyan bu eserlerde, Arapça kelimelere geniş ölçüde Türkçe karşılıklar bulunduğu gözlenmektedir (Yüksekkaya, 1993: XXIV).”

Aysu Ata, *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur’an Tercümesi (Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin)* isimli çalışmasında tarihî dönem metinlerinde yer almayan (veya nadir geçen) ilginç deyim ve terimlerden örnekler vererek bunların özellikle dinî terminolojinin Türkçeye karşılanması için büyük bir çaba gösterildiğini vurgulayarak kelime ve kavram üretimine dikkat çekmektedir. Bu örneklerden bazıları şunlardır:

“helâl=açuklug, feth=açukluk, furkân= adırmak, hükm=adır- seç-, tesbîh=arig ay-, arig yâd kıl-, sübhân=arig tanrı, mukaddes=arig yer, rûhü’l-kuds=arig cân ya’ni Cibrîl, âyet=belgü, fitne=bulgak, fâsık=bulganuk, söz tutmağlı bodun, tanrı fermânundın çıkğan, yarlığdan çıkıglı, yoldın çıkıglı, hikmet=bütün söz, Rab=törütgen, kıyâmet=kopmak, mübârek=kutlug namâzlı zekâtlı, kur’ân=okıgu, gâfil=osanuk, iblîs=rahmetden umunçsuz, yevmü’d-dîn=sakış küni, âhîret=soñ sarây, dünyâ=yakınrak...(Ata, 2019: XXVIII).”

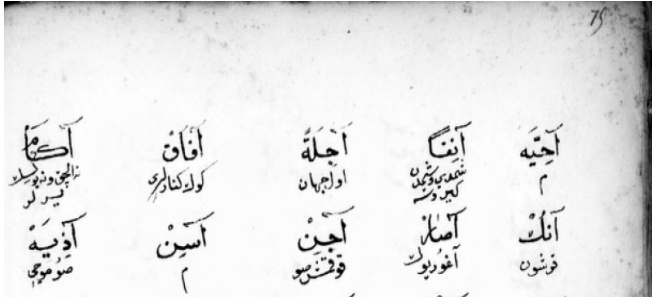
3.2. Sözlük

Satıraltı tercüme tekniğinin sık görüldüğü metin türlerinden biri de sözlüklerdir. Sözlük, en genel anlamıyla yabancı bir dildeki sözcüğün anadildeki karşılığını öğretmek amacıyla ortaya konan bir üründür. Örneğin, Arapça-Türkçe sözlük hazırlayan bir sözlükçünün hedefi, Türk okuruna Arapçadaki bilinmeyen kelimenin anlamını öğretmektir. Kelime öğretimi ile hedeflenen amaç ise dil öğretimidir.

Sözlükler, şekil özellikleri bakımından manzum ve mensur olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Sözlükçüler muhatap kitleye ve onlara sunmak istedikleri içeriğe göre sözlüklerinin şekil özelliklerini ve muhtevalarını belirlemektedir. Satıraltı tercümeli sözlükler kaynak dildeki madde başlarının altına hedef dildeki karşılıklarının yazılması suretiyle oluşturulur ve mensur sözlükler içerisinde yer alırlar. Bu tür sözlüklerde kaynak sözcük üstte daha büyük boyutlu, hedef sözcük ise daha küçük boyutlu olarak yazılır; kimi zaman mürekkepler farklı renklerde tercih edilir; kimi zaman hedef sözcük kaynak sözcüğün üstüne veya yanına yazılır. İki dilli sözlüklerin yanı sıra üç dilli sözlüklerin oluşturulmasında da satıraltı tercüme tekniğinin kullanıldığı görülmektedir. Pratikliğin esas olduğu bu sözlüklerde genelde müellif ismi, eser ismi ve dibace kısımları yer almamaktadır. Eleazar Birnbaum’un belirttiğine göre bu sözlükler, medrese öğrencilerinin Arapça ve Farsça metinlerin tercümesini yapabilmelerini kolaylaştırmak için üretiliyordu. Talebelerin pratik faydasını gözeten bu eserlerde dibace kısımları maliyet artırmamak için yer almıyordu. Çünkü sözlük metninin haricinde kalan her kısım ekstra zaman, kâğıt ve mürekkebin harcanması anlamına geliyordu.

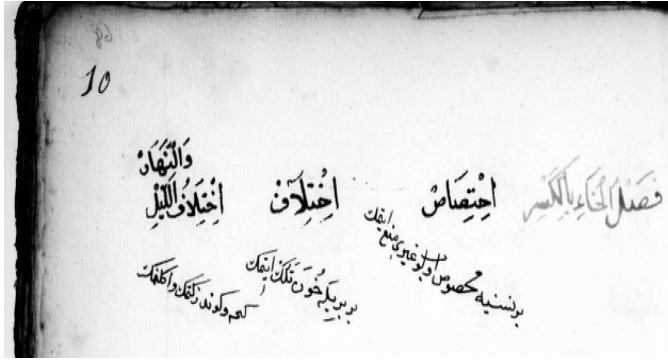
Talebelerin ise bu ekstra maliyet için yeterli bütçesi yoktu (Birnbaum, 2002: 66). Ancak tüm satıraltı tercümeli sözlükler için aynı durumun geçerli olmadığını söz gelimi ticaret erbabı için yazılan birtakım sözlükler olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Satıraltı tercüme tekniğiyle oluşturulan sözlüklerde amaçlanan şey muhatabın pratik bir şekilde aradığını bulabilmesi ve büyük çoğunlukla bir kelimenin karşılığını bir kelime ile tespit edebilmesidir. Ancak bununla birlikte her ne kadar kelime karşılığı kelime olacak şekilde oluşturulmuşsa da kaynak metinde sunulan bir kelimenin hedef dilde tek bir kelime ile karşılanmadığı yahut izaha muhtaç olan durumlarda birden fazla kelimeyle karşıldığı örnekler de mevcuttur. Aşağıdaki görselde yer alan kelimelerden bazılarının karşılıkları birden fazla sözcükle verilmiştir. Örneğin “ânifen” sözcüğü “şimdi, şimdiden-gerü”, “âfâk” sözcüğü “gök kenârları”, “âcin” sözcüğü “kokmuş su” ve “âziye” sözcüğü ise “su mevci” şeklinde karşılanmış, bir kelimeye karşılık birden fazla kelime ile tercüme yapılmıştır.

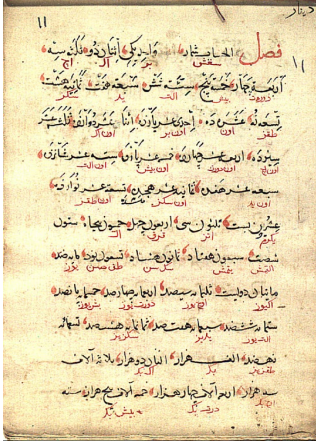
(Fragment d'un dictionnaire arabe-turc, 4309: 2b)

Aynı sözlük metninden alınan aşağıdaki görselde ise ihtisâs sözcüğü “bir nesneye mahsûs olup gayrı men itmek” şeklinde açıklamalı bir tercüme ile karşılanmıştır.

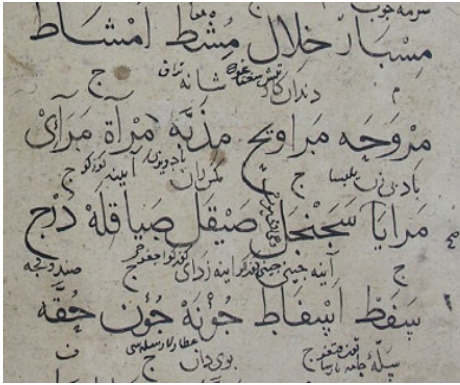
(A.e., 10a)

Satıraltı tercüme tekniğiyle oluşturulmuş Türkçe sözlüklerin en eski ürünlerinden biri *Bahşayış Lugatı*'dır. Bu sözlüğün telif tarihi H. 308/M. 920 olup Arapça-Farsça-Eski Oğuzca çokdilli bir sözlüktür. *Bahşayış Lugatı*'nda satıraltı tercüme tekniğinin şekilsel görünümü şöyledir: Kaynak dilleri oluşturan Arapça ve Farsça sözcükler yan yana ve büyük boyutlu olarak, bu satırın altına da Eski Oğuzca sözcükler küçük boyutlu olarak ve çoğunlukla da Farsçayı odak noktasına alarak yazılmıştır (Turan, 2001: 17).

(Bahşayış Lugati, 5178: 11a)

Türkçe sözlük tarihinin önemli eserlerinden biri de Zemahşerî'nin *Mukaddimetü'l-Edeb*'idir. Müellif nüshası elde olmayan eserin pek çok istinsahı yapılmıştır. Yapılan istinsahlarla birlikte nüsha ağı çok genişletilmiş, bu nüshalarda Arapça metin altına Harezmi Türkçesi, Harezmi, Farsça, Moğolca, Çağatayca, Osmanlıca gibi çeşitli dil ve şiveler yazılmak suretiyle hedef metin dilinin sayısı da artırılmıştır. Bilinen en eski tarihli nüshalar Harezmi Türkçesi ve Farsça ile tercümelili olan nüshalardır (Yüce, 2014: 8). Bir sözlüğün bu kadar çok işlenmesinin yahut işlenebilir olmasının temel sebebi muhtemeldir ki kaynak metin dilinin günlük kullanıma uygun kelimelerden seçilmiş olması ile sözlük tekniğinin satırlı tercüme şeklinde oluşturulmasıdır.

(Mukaddimetü'l-Edeb, 674: 27a)

Görseldeki *Mukaddimetü'l-Edeb* nüshası üç dilli bir nüshadır. Kaynak metin Arapça, altında Farsça ve onun altında da Türkçe olacak şekilde oluşturulmuştur. Ancak bazı kelimelerde ise Türkçe kısım Arapça ile Farsça arasına da yazılmıştır. Kaynak metin büyük boyutlu hedef metin/ler ise küçük boyutlu olarak yazılmıştır. Bazı kelimelerin alt kısımlarında ise kelimelerin karşılığını vermek yerine birtakım kısaltmalara başvurulduğu görülmektedir. Buna göre mim (م) harfi, *mislühû* yani benzeri anlamını, cim (ج) harfi *cem'* yani çoğul anlamını, fe (ف) harfi *ma'rûf* yani bilinen anlamını, bu örnekte olmamakla birlikte gayin (غ) harfi de *gayruhû* yani bir başka örnek anlamını vermektedir (Hassan, 2017: 12).

Osmanlı dönemi satırlı tercüme tekniğiyle oluşturulmuş sözlüklerde iki dilli olanlar Farsça-Türkçe ve Arapça-Türkçe şeklinde görülmektedir. Kaynak sözcükler Arapça ve Farsça hedef sözcükler ise Türkçedir. Üç dilli sözlüklerde ise genelde kaynak sözcükler Arapça, hedef sözcükler ise Farsça ve Türkçedir. Bu üç dilli sözlüklerden biri olan *Mecmû'u'l-Lugât* isimli sözlük, birçok yönden önemi haizdir. Öncelikle üç dilli olması, dibacesinde müellifin nasıl bir metotla sözlüğü hazırladığına dair bilgi vermesi, bu tarz satırlı tercümelili metinlerin tek elden mi yoksa farklı kişilerin elinden mi çıktığına dair ipucu vermesi bakımından önemlidir:

“... Ammā ba’d ey dîn karındaşları ve âhîret yoldaşları! Kaçan bir yerde bir Arabî lugata vâki olsam ma’nâsı hatırdan gitmiş olsa yahud hatırdığı ma’nâ ol mahalle muvâfık olmasa fi’l-hâl anı yerinde görmek ve zûd-ter bulmak dileseniz evvelâ ol lugatin evvel harfine ve ikinci harfine ve âhîrinde gelen harfine nazar idesiniz ve neydüğün bilesiniz. Andan bu kitâbın ana münâsib olan bâbı ve faslı göresiniz. Eger bulundu ise hoş ve illâ bir bâba ve bir fasla dahi mukayyed olmayasız ki ol lugat bu kitâbda yokdur. Zîrâ ben ez’afü’n-nâs ve ahkarü’l-ünâs ilm-i lugâtta kâsî ve kâsır olduğum için bir niçe **kitâb-ı lugât-ı Arabîden çıkarup yigirmi sekiz hurûf üzere yazdım. Fevka’l-lafz Pârsî tahte’l-lafz Türkî** mana kayd etdim ve her harfi bir bâb eyledim ve her bâbı yigirmi yedi fasl eyledim. Ta ki gerek olıcak bana ve her tâlib-i lugâte ânîde bulmak âsân olsun diyü ve bu kitâba Mecmû’u’l-Lugât diyü ad virdüm. ... (Şinâsi, 555: 1b).”

Dibaceden alınan bu cümlelerde müellif bizzat kendisinin birtakım Arapça sözlüklerden sözcükleri seçtiğini, lafız üstüne (**fevka’l-lafz**) Farsça, lafız altına (**tahte’l-lafz**) da Türkçe manaları yazdığını söylemektedir. Her harften bir bab ve her babın içerisinde de yirmi yedi tane fasıl olduğunu belirtmektedir. Müellif tarafından satırlı ve satırüstü tercüme tekniğinin kullanılmasının ve sözlüğün bab ve fasıllara ayrılmasının sebebi ise dibacede bir sonraki cümle ile belirtilmiştir. Müellifin bu teknikle bir sözlük hazırlamasının sebebi hem kendisinin hem de kelimeleri öğrenmek isteyen kişilerin kelimeleri hızlı ve kolayca bulabilmesini sağlamaktır.

Bunun yanı sıra bu dibace metni başka bir bilgiyi de ihtiva etmektedir. Satırlı tercüme tekniği ile oluşturulmuş metinlerde kaynak metni yazan kişi ile hedef metni yazan kişinin aynı kişi olup olmadığı meselesi açık değildir. Çeşitli örneklerde farklı kişiler tarafından yazılma ihtimali söz konusuysen bu sözlükte müellifin kendi dilinden ifadesiyle anlaşılmaktadır ki hem kaynak metni hem de hedef metni kendisi yazmıştır.

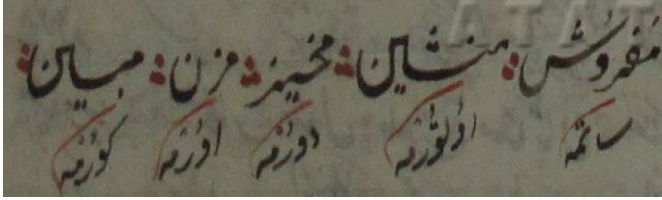
Lugât-ı Dânisten Osmanlı döneminde birçok nüshası bulunan satırlı tercüme tekniğiyle oluşturulmuş sözlüklerden biridir. Hem kelime hem de gramer sözlüğü olması ve ayırt edici bir özellik olarak “dânisten” fiili ile başlaması bakımından dikkat çekicidir. Yusuf Öz’ün bildirdiğine göre *Tuhfetü’l-hâdiye* (Dânisten, *Lugat-ı Dânisten*, *Risâle-i Dânisten*) isimli sözlük Mehmed b. El-Hâc İlyâs tarafından H. 864/M. 1460’tan önce kaleme alınmıştır (Öz, 1999: 180). *Lugât-ı Dânisten* gibi bazı satırlı tercümeli sözlüklerde de gramer öğretimine dair ibarelerin yer aldığı görülmektedir. Aşağıdaki görselde Farsça isimler ve fiiller kurlsız ama pratik bir metotla, talebenin temel gramer kaidelerini öğrenebileceği şekilde oluşturulmuştur:

(Lugatçe, K0495: 17b-18a)

Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Bölümü’nde yer alan bu nüsha, içinde birkaç lugat parçasının bulunduğu bir kitapçıktır. Tüm lugatlar satırlı tercüme tekniği ile oluşturulmuş olup kiminde kelime tercümesi kiminde ise gramer öğretme niyetine binaen sistemli bir şekilde isim

ve fiiller verilerek satıraltına Türkçeleri yazılmıştır. Görselin 17b sayfasının alt kısmında “emir” kipinin sözcüklerinin verileceğini belirten bir başlık yer almakta ve 18a sayfasında “be” emir eki ile “befürûş: sat, benişîn: otur, behîz: dur, bezen: ur, bebîn: gör, bepürs: sor” gibi sözcükler sıralanmaktadır. 18a sayfasının devamında yer alan başlıkta ise fiilde olumsuzluk meselesi ile ilgili örnekler verilmiştir:

(A.e.: 18a)

“me” olumsuzluk eki ile “mefurûş: satma, menişîn: oturma, mehîz: durma, mezen: urma, mebîn: görme (A.e.: 18a)” gibi kelimeleri vererek sık kullanılan Farsça sözcüklerin olumsuz halleri sunulmuş böylece temel seviyede gramer öğretimi gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Metnin öncesi ve sonrasında fiilde mazi, muzari, mütekellim-i vahid, ism-i fail, ism-i mef’ûl gibi konularla ilgili de başlık açılıp örnekleme yapılmıştır.

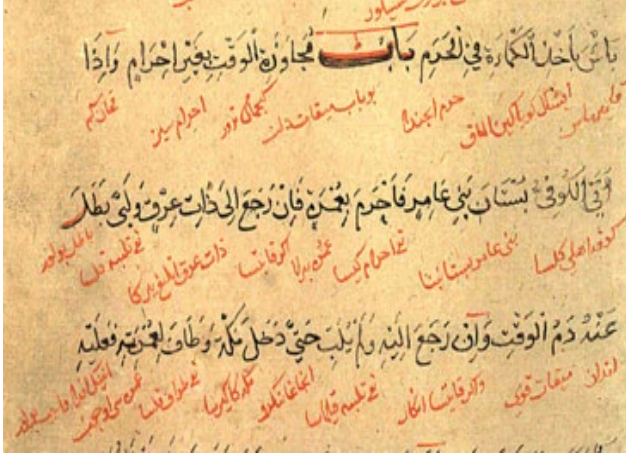
Satıraltı tercüme tekniğinin belirli bir temayla oluşturulmuş sözlüklerde de kullanıldığı görülmektedir. Örneğin ilaç isimlerinin derlendiği Derviş Siyahî Lârendevî’nin M. 1615’te yazdığı *Lugat-ı Müşkilât-ı Eczâ*⁵ isimli sözlüğü bunlardan biridir. Kendisi sözlüğünün dibacesinde tıp talebesi olduğunu, seyahatleri esnasında çeşitli üstadlardan ve gördüğü kitaplardan Arabî, Farsî, Yunanî ve Berberî ilaç isimlerinin müşkil olanlarını toplayıp her birinin ismini Türkçede nasılsa ona göre yazdığını ve *Lugat-ı Müşkilât-ı Eczâ* diye adlandırdığını, isteyenlerin kolayca bulabilmesi için de Arap alfabesine göre dizdiğini ifade etmektedir (Derviş Siyahî Lârendevî, 6Hk99: 1b). Bu sözlüğün dikkat çekici özelliği tıp ilminin bir alt dalı olan eczâ meselesini tema olarak belirlemesi, bu nedenle kaynak metin dillerinin bir çokluluk arz etmesi ve hedef dil olan Türkçede 17. yüzyılda tıp terminolojisinin yahut ecza terminolojisinin oldukça olgunlaşmış olduğunu göstermesidir.

3.3. Fıkıh Kitapları

Fıkıh alanındaki satıraltı tercüme örneklerinin en eskileri Memlük Kıpçaklarında görülmektedir. Bunların en önemlileri Hanefi fıkıh âlimlerinden Berke Fakih’in *İrşâdü’l-Mülûk ve’s-Selâtin*, Ebü’l-Leys es-Semerkindî’nin *Mukaddimetü’s-Salât* adlı eserinin tercümesi olan *Kitâbü Mukaddimeti Ebi’l-Leys es-Semerkindî, Kitâbü fi’l-Fıkh bi-Lisâni’t-Türkî* ve Mukbil b. Abdullah tarafından büyük kelimeler ve fıkıh âlimi Nesevî’den tercüme edilen *Şerhü’l-Menâr*’dır (Karasoğlu, 2017: 15).

İrşâdü’l-Mülûk ve’s-Selâtin eserini hazırlayan Recep Toparlı tercümenin özellikleri hakkında şunları belirtmektedir: “Arapça bir metinden satıraltı ve kelime kelime yapılan bu tercümede cümleler, çoğunlukla Türkçenin cümle kaidelerine uymamaktadırlar (Toparlı, 1992: 31)”. Yani tercüme, hedef metnin sözdizimine göre değil kaynak metnin sözdizimine göre yapılmaktadır.

5 Bu sözlük üzerine yapılan yüksek lisans tezi için bkz. Sibel Murad, “Lugat-ı Müşkilât-ı Eczâ Derviş Siyahî Lârendevî (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler), C. 2”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya, Sakarya Üniversitesi SBE, 2019.

(İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin, 1016: 360a)

İrşâdü'l-Mülûk'un 360a sayfasından verdiğimiz kesitte Arapça ile Türkçenin sözdizimi arasındaki fark özellikle fiil cümlelerinde açık bir şekilde görülmektedir. Hedef metin kaynak metnin sözdizimine riayet edilerek oluşturulduğundan kurallılığını yitirip devrikleşmektedir:

“... (4) Bu bâb mîkâtdan kiçmek turur ihrâmsız. Kaçan kim (5) Kûfe ehli kilse Benî ‘Âmir bustânına takı ihrâm keyse ‘umre birle eger kayıtsa zât-ı ‘ırk atlıg yirge takı telbiye kılsa bâtl bolur (Toparlı, 1992: 377).”

Necmeddin en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) fikhın dallarından biri olan hilâf ilmine dair önemli eseri *el-Manzûmetü'n-Nesefiyye* yahut yaygın ismiyle *Nazmü'l-Hilafıyyat*, bilinen ilk manzum fıkıh eseridir (Bilgin, 1996: 18). Eserin Anadolu sahası Türkçe tercümelelerinden birisi 1332 yılında İbrahim b. Mustafa b. Alişir el-Melifdevî tarafından Hama'da istinsah edilmiştir. Eser üst kısımda şiir altında tercümesi ve devamında da açıklaması şeklinde tertip edilmiştir. *İslam Ansiklopedisi*'nde “el-Melifdevî önce manzum olarak Türkçeye çevirmiş, ardından kısa bazı açıklamalarla şerh etmiştir (Koca, 2003: 35).” şeklinde yer alan bilgi kısmen doğrudur. Çünkü *Nazmü'l-Hilafıyyât* tercümesi manzum bir tercüme değil, mensur bir tercümedir. Satırlı tercüme görünümü arz etse de kaynak metnin sözdizimine riayet edilmemiş, Türkçe sözdizimine uygun bir çeviri yapılmıştır. Eser tercümenin sınırlarını aşarak şerhe yaklaşmış bir eserdir.

Zeyneddin Muhammed b. Ebî Bekr er-Râzî'nin Hanefî fikhına göre tahâret, namaz, zekât, hac, oruç, cihad, av, kerâhiye, ferâiz ve kazanç konularını işleyen *Tuhfetü'l-Mülûk* adlı eserinin Osmanlı dönemi tercümelelerinden birisi, mütercimi/müstensihi ile telif/istinsah tarihi bilinmeyen satırlı bir tercümedir. Eserde kaynak metin cümlelerinin satır araları oldukça geniş olarak düzenlenmiş, böylelikle kelime tercümesinin yetersiz kalacağı durumlarda mütercimin geniş izah yapmasına imkân tanınmıştır. Ancak metnin genelinde açıklamaların olmadığı, kelime kelime tercüme yapılmaya dikkat edildiği görülmektedir. Aşağıdaki görselde hem kelime kelime tercüme hem izahlı bir tercümenin yapıldığı görülmektedir. Başlık ifadesinin büyük ve farklı renkte bir mürekkeple yazıldığı, kaynak ifadelerin de hem boyut hem de renk açısından farklılık arz ettiği göze çarpmaktadır. Hedef metin kırmızı mürekkeple kaynak metnin ilgili kelimelerinin altına yazılmıştır. Bazı kısımlarda verilen karşılık biraz daha genişletilerek ifade edilmiştir.

(Tuhfetü'l-Mülûk fi'l-ibâdât ve tercümesi, 1441:

26b-27a)

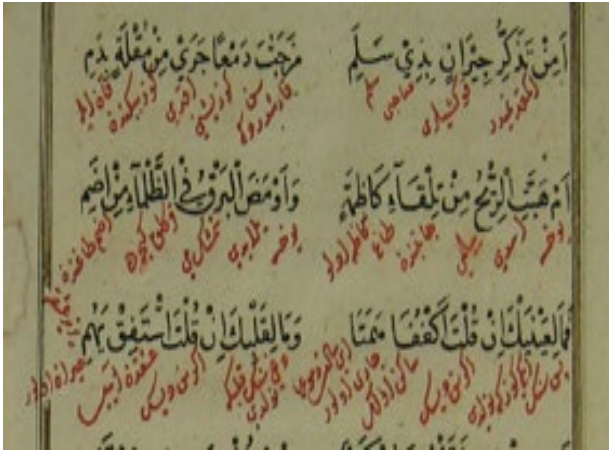
3.4. Kasîde-i Bürde ve Diğer Bazı Kasîdeler

Muhammed b. Saîd el-Bûsîrî'nin Hz. Peygamber için yazdığı *ve el-Kevâkibü'd-dürriye fi medhi hayri'l-beriyye* adını verdiği manzume, kafiye (revî) harfi mîm olduğu için *el-Kaşîdetü'l-mîmiyye*, şairin tutulduğu hastalıktan kurtulmasına vesile olduğu için de *Kasîdetü'l-Bürde* diye meşhur olmuştur. Ancak Kâ'b b. Züheyr'in kasîdesi de aynı adla anıldığından karışıklığa meydan vermemek için Bûsîrî'ninki daha çok Osmanlı kültür muhitinde *Kasîdetü'l-Bür'e* (*el-Kasîdetü'l-Bür'iyye*) şeklinde anılmışsa da literatürde *Kasîdetü'l-Bürde* diye tanınmaktadır (Kaya, 2010: 568). Bûsîrî, geçirdiği felç sebebiyle Allah'tan şifa dilemek ve Hz. Peygamber'e olan sevgisini ifade etmek amacıyla kasîdesini yazmıştır. Bûsîrî'nin kasîdesi Müslüman toplumlar arasında, gerek kasîdenin edebî anlamda güzelliği, peygamber sevgisini coşkunu ve samimî bir dille ifade etmesi gerekse müellifinin hayat hikâyesiyle özdeşleşen ve halk arasında anlatılan hikâyesi sebebiyle sevilmiş ve okunmuştur. Halk, bu kasîdeyi okuduğunda, ezberlediğinde Bûsîrî gibi maddî ve manevî hastalıklardan arınacağına inanmıştır. Bu gibi vesilelerle Türk edebiyatı içerisinde birçok tercüme ve şerhi yapılan *Kasîde-i Bürde*'nin satırlı tercüme şeklinde oluşturulmuş örnekleri de mevcuttur. Bünyamin Ayçiçeği'nin yürütücülüğünü yaptığı "Busirî'nin *Kasîde-i Bürde*'sinin Geçmişten Günümüze Türkiye Toplumuna Üzerindeki Akademik, Sosyal ve Dini Etkileri" isimli TÜBİTAK projesi kapsamında Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi'ndeki *Kasîde-i Bürde* tercüme ve şerhleri incelenmiş, bu inceleme neticesinde Osmanlı döneminde *Bürde*'nin peygamber sevgisini sağlamadaki rolünün ve halk içerisindeki yeri ve önemini devam ettirdiğini ancak bu oranın düştüğünü; bununla birlikte ikincil bir işlev olarak *Kasîde-i Bürde* tercüme ve şerhlerinin Arap dili eğitimi için kullanıldığı tespit edilmiştir (Ayçiçeği, 2017: iv). Özellikle bu vurgu *Kasîde-i Bürde* tercümelerinin satırlı tercüme tekniğiyle oluşturulanlarında daha bariz bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Mihrişah Sultan, No. 175'te yer alan *Kasîde-i Bürde* tercümesi satırlı tercüme tekniğiyle yazılmış, mütercim/müstensih ve telif/istinsah bilgisinin yer almadığı bir tercümedir. Bu tercüme üzerine incelemede bulunan Ayçiçeği şu bilgileri vermektedir: "Satırlı Kur'ân tercümelerine benzer şekilde yazılmış olan nüshada tercüme, kaynak beyitlerin altında verilmiştir. Kaynak beyitteki kelimelerin ya da kelime öbeklerinin anlamı kaynak beyitteki ilgili kısmın altına sürh mürekkeple yazılmıştır. Müellif, sadece ilgili kelimenin, kelime öbeğinin anlamını vermekle yetinmiş, tercümesini -satırlı Kur'ân tercümelerinde de çoğunlukla görüldüğü gibi- cümle halinde yazmamıştır. Sadece üç beyitte sayfa kenarlarına, kısa izahlar yapmıştır (Ayçiçeği ve Koç, 2022). Aşağıdaki görselde ilgili *Kasîde-i Bürde* tercümesinin 144b sayfasının ilk 3 beyti şu şekildedir:

(Kasîde-i Bürde Tercümesi, 175: 144b-145a)

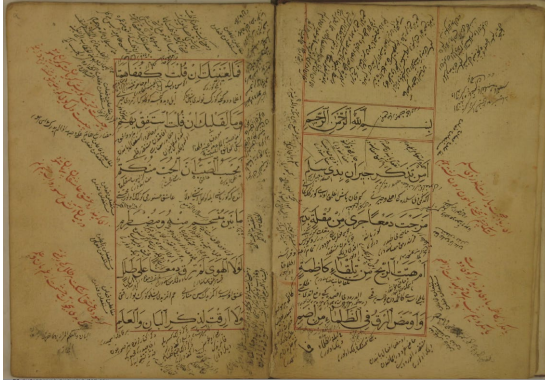
(A.e.: 144b)

“Anmakdan mıdır koñşuları sâhibi Selem
 Karışdırdın sen gözyaşını akdı göz bebeginden kan ile
 Yohsa esdi yıl mi cânibinden tag Kâzıme adlu
 Yohsa yalabıdı şimşek mi karanlık gecede İdam tağından
 Pes senin iki gözüne n’oldı eger sen desen sâkin olun cârî olur
 Ve de senin kalbine n’oldu eger desen aşkdan ayıl hayrân olur (A.e.: 144b)”

Örnekte görüldüğü üzere kaynak metnin birebir tercümesi yapılmaya gayreti Türkçe sözdiziminin bozulmasına, cümle yapısının devrikleşmesine anlamın ise tahrip edilmesine sebep olmuştur. Bu haliyle *Kasîde-i Bürde* tercümesinin edebî olma ve peygamber sevgisi oluşturma fonksiyonu ikinci plana düşerek Arap dili öğretme fonksiyonunun daha öne geçtiği söylenebilir.

Ayçiçeği, satırlı tercüme tekniğiyle oluşturulmuş *Kasîde-i Bürde* tercümelerinin pek tercih edilmediğini, yapılan çalışmalar esnasında yukarıda bahsedilen nüsha gibi örneklere pek rastlanmadığını belirtmektedir (Ayçiçeği ve Koç, 2022).

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi’nde yer alan bazı satırlı *Kasîde-i Bürde* tercümeleeri hakkında kısaca şunlar söylenebilir: Bağdatlı Vehbi 1732 numarada kayıtlı nüsha Le’âlî Ahmed b. Mustafa Saruhânî’ye aittir ve kaynak metnin Arapça, hedef metinlerin Türkçe ve Farsça olduğu çok dilli manzum bir tercümedir. Kaynak metin büyük boyutlu ve harekeli bir şekilde iken hedef metin (Türkçe) harekesiz olarak satırlıdır; izahlar da beytin üst kısmına ve sayfa kenarlarına siyah mürekkeple; Farsça manzum tercüme ise kenarda kırmızı mürekkep ile yazılmıştır.

(*Kasîde-i Bürde Tercümesi*, 1732: 8b-9a)

Hacı Ali Saib Efendi 235 numarada kayıtlı matbu nüsha *Kasîde-i Bürde* metninin satır altına gramatik izahlarının; sayfa kenarlarına ise iki ayrı şerhinin verildiği bir örneğidir. Kaynak metinde yer alan kelimeler numaralandırılarak -bugünkü dipnot sistemini andıracak biçimde- sayfa kenarında şerh edilmiştir. Bu yönüyle tam anlamıyla bir satırlı tercüme örneği teşkil etmese de satırlıdaki izahat kısmı bu tekniğin farklı amaçlar için de kullanılabileceğini göstermektedir.

(*Kasîde-i Bürde Tercümesi*, 235: 2-3)

Hacı Mahmud Efendi 3551 numarada kayıtlı nüsha Le'âlî Ahmed b. Mustafa Saruhânî'ye ait manzum *Bürde* tercümesinden oluşmaktadır. Manzum bir metnin kelime kelime tercümesi çok mümkün olmayacağı için her ne kadar satırlı tercüme şeklinde oluşturulmuşsa da esasında bu örnekte cümle çevirisi yapılmıştır. Yani kaynak metnin sözdizimi bozulmuş, hedef dilin sözdizimi korunmuş bir diğer deyişle müstakil bir manzum tercüme ortaya konmuştur.

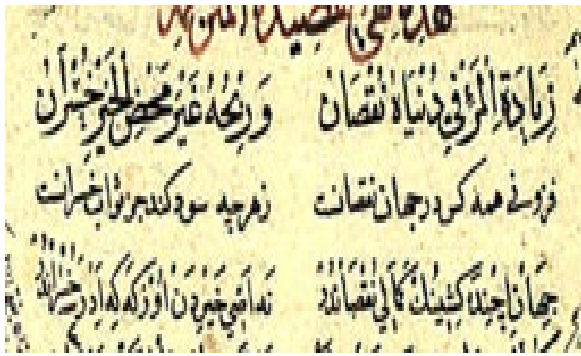

(*Kasîde-i Bürde Tercümesi*, 3551: 6b-7a)

Ebu'l-Feth Büstî (ö. 400/1010)'ye ait *el-Kasîdetü'n-Nûniyye*, hikmetli söz ve özdeyişlerle ahlâkî öğütler içeren, müellifin en meşhur, en güzel ve en uzun şiiridir (Elmalı, 2020: 226-228). Bu kasîdeye yapılmış çok dilli bir satırlı tercüme örneği mevcuttur. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Mehmed Asım Bey Bölümü, 724 numaralı nüsha içerisinde birçok satırlı tercüme örneği yer almaktadır. Bunlardan biri de *el-Kasîdetü'n-Nûniyye*'nin satırlı Farsça ve Türkçe manzum tercümesidir. Kaynak metnin kasîde formu manzum tercümede de değiştirilmeden devam ettirilmiştir. Kaynak metni Arapça, onun altına Farsça, onun altına da Türkçe gelecek şekilde oluşturulmuştur. Türkçe tercüme çoğunlukla kaynak metnin sözdizimine bağlı kalınmadan Türkçe sözdizimine uygun bir şekilde oluşturulmuştur.

(*el-Kasîdetü'n-Nûniyye*, 724: 37b-38a)

(A.e.: 37b)

Nüshanın 37b sayfasında yer alan *el-Kasîdetü'n-Nûniyye*'nin 1. beytinin ve tercümelerinin okunuşları şu şekildedir:

“Ar: Ziyâdetü'l-mer' fi dünyâhu noxsânû
Ve ribhuhu gayr mahzi'l-hayri hüsrânû

Fa: Füzûnî heme kes der-cihân noxsânest
Ze her çi sûd koned cüz sevâb hüsrânest

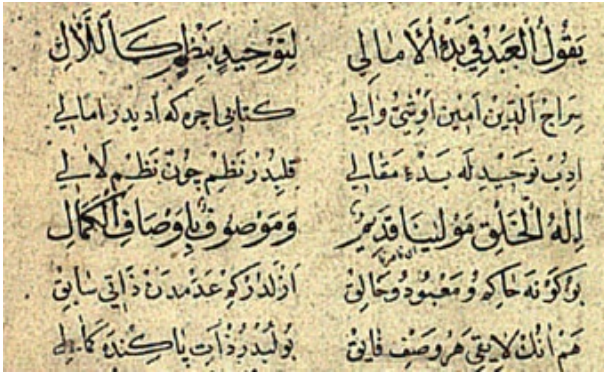
Tr: Cihân içinde kişinin kemâli noxsândır
Ne assı hayırdan özge ki iderse hüsrândır (A.e.: 37b)”

Aynı eser içerisinde İslam akaidinin temel konularını ilahiyyat, nübüvvet ve sem'îyyat şeklindeki klasik şemaya genellikle sadık kalarak işleyen, konusunun tevhid olduğunu belirten bir beyitle başlayıp Allah'ın zatının ve sıfatlarının ele alındığı beyitlerle devam eden *Kasîde-i Emâlî*'nin (Özervarlı, 1995: 73-75; İlhan, 2016: 15) Şem'î tarafından yapılmış bir tercümesi de yer almaktadır. Eserin 66a sayfasından başlayan Şem'î'ye ait bu tercüme, satırlı tercüme şeklinde planlanmış ve kaynak metnin beyitlerinin altına ikişer beyitlik hedef metnin manzum tercümesinin yapılması şeklinde oluşturulmuştur. Kaynak metnin kasîde formu tercümede

korunmamış murabba formuna dönüştürülmüştür. Yani kaynak metin aa, ba, ca, ça ... şeklinde kafiyeleirken hedef metin aaaa, bbba, ccca, ççça ... şeklinde kafiyelemektedir.

(Kasîde-i Emâlî, 724: 66a)

(A.e.: 66a)

Kasîdenin 1. ve 2. beytinin ve tercümesinin okunuşu şu şekildedir:

“Ar: Yekûlü’l-abdü fi bed’i’l-emâlî
Li-tevhîdin bi-nazmin ke’l-leâlî

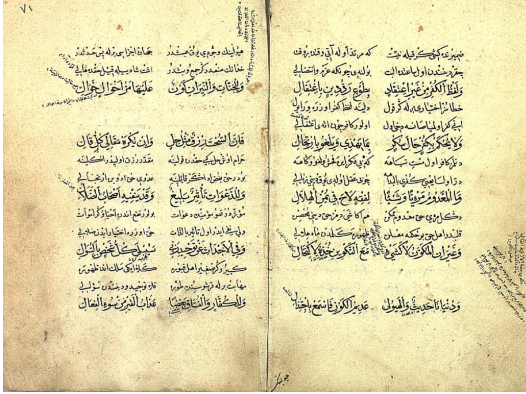
Tr: Sirâcü’-d-dîn Emîn Üşîyyü vâlî
Kitâbı içre ki adıdır Emâlî
İdüp tevhîd ile bed’-i makâlî
Kılıpdur nazm çün nazm-ı le’âlî

Ar: İlâhü’l-hâlık mevlânâ kadîm
Ve mevsûf bi-evsâfi’l-kemâlî

Tr: Bu gûne hâkim ü ma’bûd u hâlık
Ezeldür kim ademden zâtı sâbık
Hem anun lâyıkı her vasfı fâik
Bulupdur zât-ı pâkinde kemâlî (A.e.: 66a)’

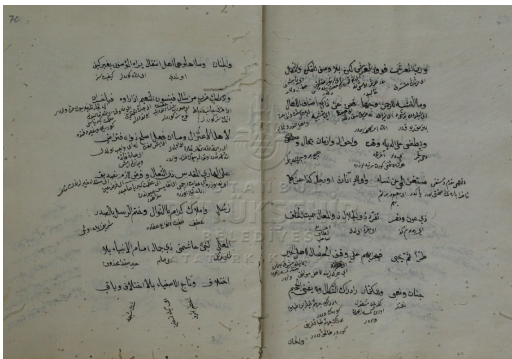
Tercümede korunmayan tek şey biçimsel yapı değildir. Kaynak metnin tercümesi genişletilmiş bir şekilde çokça ekleme yapılarak yazılmıştır. Yani bu tercüme, satırlı tercüme tekniğinin geleneksel metodunun dışında bir tercüme örneği olup anlam tercümesi örneği sunmaktadır. Tercüme tekniği açısından formu itibarıyla satırlı tercümeyle benzetilmeyen içerik olarak anlam tercümesidir. Kasîdenin ilerleyen kısımlarında kaynak beyitlerden iki tanesinin alt kısmının boş bırakıldığı fakat öncesi ve sonrasındaki kısımların ise tercüme edildiği görülmektedir. Satırlı tercüme metinlerinde görülen bu durum kaynak metnin alt kısımlarının hedef metinler gelecek bir şekilde belirli bir plan dahilinde boş bırakıldığı daha sonra aynı müstensih veya farklı bir müstensih tarafından tercümelerinin boş kısımlara yazıldığını düşündürmektedir:

(A.e.: 70b-71a)

Mâtürîdiyye akaidini manzum ve öz bir biçimde sunan *Kasîde-i Emâlî* öğrenim ve ezberlenme açısından büyük kolaylık sunmaktadır. Medreselerin başlangıç sınıflarında okutulan akaid ve kelimeler arasında çokça rağbet gören (Özervarlı, 1995: 73-75) bu eserin satırlı tercüme tekniği ile tercüme edilmesi gayet anlamlıdır. Çünkü muhtemelen bu tarz eserler zaten medrese talebelerinin dil öğrenme pratikleri ile eş zamanlı olarak akaid ve kelamın temel meselelerini öğrenmeleri için bilinçli olarak hazırlanmaktaydı. Yani muhtemelen *Kasîde-i Emâlî*'nin aslı bir deftere büyük puntolu ve de satırları boş bırakılacak şekilde yazılarak talebeye verilmekte, daha sonra medrese içerisinde ya bir müderrisin diktesi ile yahut da başka bir tercüme eserden talebelerin kendileri kaynak metnin satırlarına istinsah etmekteydi. Böylece hem *Kasîde-i Emâlî*'nin metni ezberlenmekte hem Arapça öğrenme temrini yapılmakta hem de Mâtürîdî akaidine dair bilgi edinilmiş olmaktadır.

Aşağıdaki görsel bahsi geçen temrin meselesini daha iyi ifade etmektedir. Düzenli olmayan bir şekilde alınmış notlar, boş kalmış satırları ve özenli olmayan bir yazı bu tercümenin ders ortamında işleme yoluyla yapıldığı izlenimi vermektedir:

(Kasîde-i Emâlî, K0077/5: 70a)

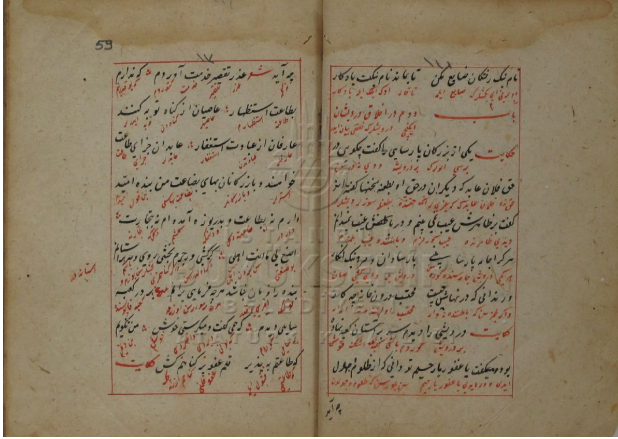
3.5. Bostân, Gülistân, Pend-nâme Gibi Eserler

Tahkiyevî üslup ile ahlak öğretme metodu, Kur'ânî bir metot olması bakımından İslamî edebiyat içerisinde çok önemsenmiş ve büyük yer tutmuş; tek bir hikâyenin merkezde olduğu yahut birçok hikâyenin içinde yer aldığı eserler hem Arap hem Fars hem de Türk edebiyatı içerisinde birçok kez örneklenmiştir. Tahkiye yoluyla okura ahlakî meseleleri öğretmeyi amaçlayan özellikle *Bostân*, *Gülistân*, *Pend-nâme* gibi edebî eserlerin bazı tercümelerinde satırlı tercüme tekniğine başvurulduğu görülmektedir. Bu tarz metinlerin satırlı tercüme tekniği ile oluşturulması ahlak öğretimi esnasında dil öğretiminin gerçekleştirilmesini kolaylaştırmaktadır. Abdülbaki Gölpınarlı, “Çok eskiden beri, **Farsça öğrenmek için okunan** bu kitabı [*Bostân*’ı] Sürûrî, Şem’î ve Sûdî, Bursalı Hevâyî şerh etmişlerdir (Gölpınarlı, 1979: 823).”; Ali Fuat Bilkan “Sa’dî’nin her iki eseri [*Bostân* ve *Gülistân*] de **medreselerde Farsça öğretiminde** yaygın olarak okutulmuştur. Böylece, dil öğretiminde genellikle ahlâk ve âdap kitaplarının tercih edilerek bu yolla kıssadan hisse özelliğindeki bilgilerin de aktarılması sağlanmıştır (Bilkan, 2018: 326).”; Halil İbrahim Okatan “Sürûrî’nin *Bostân*’ı şerh etmesinin sebebi de muhtemelen şehzadeye **Farsça öğretmektir** (Okatan, 2010: 22; Bilkan, 2021: 367).”; Ömer Demircan ise “Özellikle 1773’ten sonra İranlı Şeyh Sa’dî-i Şîrâzî’nin *Gülistân* ve *Bostân* adlı yapıtları **okuma kitabı** olarak kullanılmaktaydı. Bu dönemde **Farsça öğretimi** demek bu iki kitap demektir (Demircan, 1988: 63).” ve Hülya Canpolat Taşcı’da “Osmanlı medreselerinde daha çok Arapça olan fıkıh, kelâm, hadis şerhleri gibi temel İslamî ilimlerin yanında Fars diline ait Sa’dî ve Hâfız şerhlerinin de okutulduğu bilinmektedir. On altıncı yüzyıldan sonra özellikle Farsça metinlere yazılan Türkçe şerhlerin amaçlarından biri de metin merkezli dil ve edebiyat öğretimidir (Taşcı, 2014: 84).” cümleleriyle *Bostân* ve *Gülistân* gibi metinlerin Farsça öğretiminde kullanılan metinler olduğunu ifade etmektedirler. Nebî Efendizade’nin (ö. 1200/1785-86) ilimlerin tertibi ile ilgili bir kasidesine göre hazırlanan Osmanlı medreseleri müfredat programına göre mürettep olmayan dersler arasında *Pend[nâme]*, *Mantiku’t-tayr*, *Dîvân-ı Hâfız* yer almaktadır (İzgi, 2019: 160). Mübahat Kütükoğlu tarafından Ceride-i İlmiyye nüsha-i fevkaladesinde geçen programlara dayanılarak tertip edilen Darü’l-Hilafeti’l-Âliyye Medresesi’nin kuruluş senesindeki haftalık ders programına göre *Gülistân* okutulan derslerden biridir (A.e.: 171). Bu bilgiyi destekleyecek mahiyetteki bir çalışma, medrese talebelerinin tereke kayıtları incelenerek ortaya konmuştur. 17. yüzyıl medreselerinde okutulan kitapların medrese talebelerinin tereke kayıtları üzerinden araştırıldığı çalışmada geçen şu cümleler oldukça önemlidir: “14 terekede edebiyat ve aynı zamanda dil öğretimi ile alakalı kitapların sayısı 19 olup bunlar bu dönem talebelerinin edebî eğilimlerini ve genellikle Farsça öğrenimi esnasında kullandıkları kitapları göstermektedir. 19 edebiyat kitabından dördü Şîrâzî’nin meşhur *Gülistân* isimli kitabıdır. Edebiyat kitapları arasında ikinci sırada *Arûz*, *Tabirname* ve *Bostân* kitapları gelmektedir (Aydın-Tak, 2019: 203).”. Dil öğrenme çalışmaları esnasında yapılan okumalarda kaynak metnin altına hedef metni yazma eğilimi öğrenmeyi kolaylaştıran etmenlerden birisidir. Bu eylem hem bilgiyi sınamakta hem de daha sonra bilginin hatırlanmasını kolaylaştırmaktadır. Osmanlı Devleti’nde yabancı ülke temsilcileriyle görüşmelerde tercümanlık vazifesini yerine getiren dil oğlanlarının, dil öğrenme pratikleri esnasında benzer bir metodu kullandıkları görülmektedir:

“Öğrenciler eğlence ile derse çalışma arasında bir denge bulmuşlardı. Bazıları ders saatlerinin dışında da okumalar yapıyorlardı; Cardin, 16 Ağustos 1813 tarihli mektubunda şunları yazmaktadır: “Benim sadık Hümâyûn Name’m Büyükdere’de de peşimi bırakmadı. Her sabah Bay Outrey ile birlikte onu okuyoruz. **Bana bir parça yazdırdıktan sonra, altına çevirisini ekliyor.** Bay Ducaurroy da bazen bizi aydınlatmak lütfunda bulunuyor ve karşılaştığımız güçlükleri tek tek açıklıyor.” ...(Hitzel, 1995: 42)”

Sa’dî-i Şîrâzî’nin meşhur eseri *Gülistân*’ın Derviş Muhammed ibn Ali Kazvîni’nin H. 976/M. 1568-69 tarihinde istinsah ettiği *Gülistân* tercümesi de satırlı *Gülistân* tercümelerinden biridir. Eser hedef metnin sözdiziminin kaynak metnin sözdizimine uydurulduğu yani kelimelerin birebir kelime karşılıklarının verilmeye çalışıldığı bir tercümedir. Bu eserde kaynak metnin yazımında bitişmeyen harfler ile kelimelerin birbirine aralıklı yazılmış olması dikkat çekmektedir. Harf ve kelimelerin standart metinlere kıyasla birbirinden daha ayrı dizilmiş olması bilinçli bir kurgulamanın olduğunu ve satırlı yazılacak tercümenin de daha kolay bir şekilde

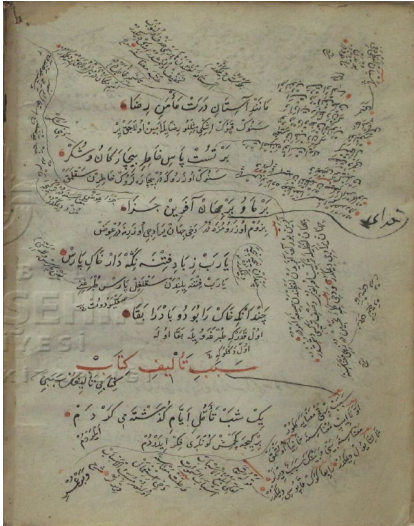
kelimenin altına kelime gelecek şekilde yapılabilmesine imkân sağlamak için tasarlanmış olduğunu düşündürmektedir:

(*Gülistân Tercümesi*, 322: 58b-59a)

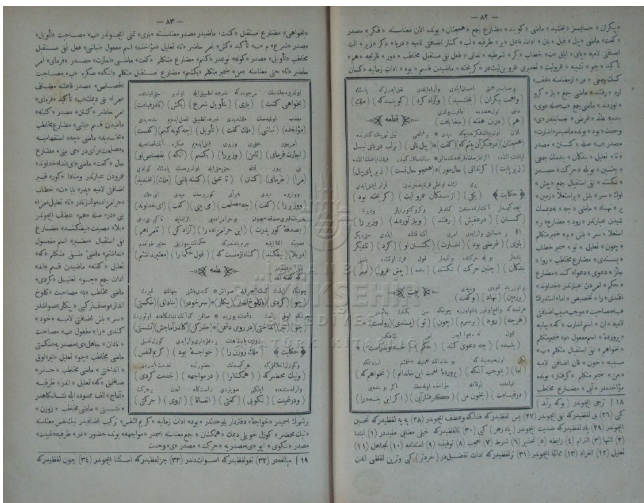
Görselde *Gülistân*'ın kaynak metninin (siyah mürekkepli kısım) harf ve kelimelerinin görece ayırık dizildiği görülmektedir. Satır altlarına yazılı hedef metnin (kırmızı mürekkepli kısım) ise standart bir harf ve kelime aralığı ile yazıldığı hatta kimi zaman sıkışık yazıldığı görülmekte; kendi bölümünü aşmamak adına uygun yerlerde düz yazılması yerine eğik yazıldığı da görülmektedir. Satıraltı tercümeli metinlerde kaynak metin kısımları yazılırken müstensihler planlı bir şekilde satıraltıları boş bırakarak yazmaktadır. Bu genelde bilinen bir yöntem iken bu nüsha örneğinde görüldüğü üzere kaynak metnin kendi içerisinde aralıklı yazılmış olması dikkat çekicidir. Bu durum istinsah faaliyetinin planlı bir şekilde yapıldığını göstermektedir. Elbette ki yazının sayfa üzerindeki bu görünümü, tercümenin kelime kelime yapılmasına, her kelimenin altına ilgili karşılığın getirilmesine hizmet etmek için bu şekilde oluşturulmuştur. Ancak tercüme bu teknik ve görünümle oluşturmanın esas amacının hedef okur kitlesine kaynak dili öğretme olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü satıraltı sözlüklerde olduğu gibi -neredeyse- tüm kelimelerin altına karşılıkları yazılmış ve metin sözlükleştirilmiştir. Bunun daha ileri bir örneği birkaç yüz yıl sonra *Zübde-i Gülistân* isimli eserde tam olarak karşımıza çıkacaktır.

Gülistân'ın satıraltı tercümelerinden bir başkası da şerh ve satıraltı tercümenin bir arada olduğu bir örnektir. Kaynak metin altına hedef metin; sayfa kenarlarında ise kaynak metinde yer alan kelimeler çıkma yapılarak açıklanmıştır. Dibace kısmında şerh oldukça yoğun bir şekilde görülürken metin kısmında yoğunluğu oldukça azalmıştır. *Gülistân*'ın bu tercümesi hedef metnin sözdizimine uygun olarak ve yerine göre kısa açıklamalar yapılarak oluşturulmuştur. Kaynak metin, hedef metin ve şerh metninin aynı müstensih elinden çıkmadığı söylenebilir. Muhtelemen üç ayrı müstensih farklı zaman dilimlerinde bu nüshayı oluşturmuştur. Bu yönüyle metin çokyazarlı bir metin haline gelmektedir.

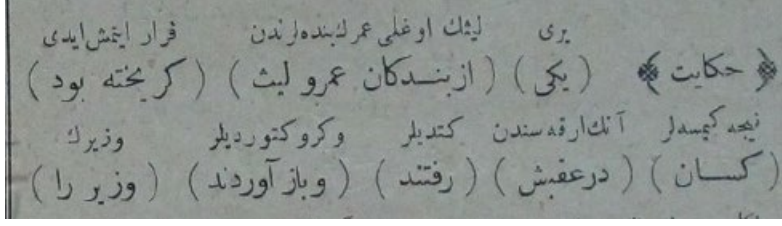

(Gülîstân, 260: 10b)

Cafer Tayyar b. Ahmed Sâlim isimli bir mütercim tarafından H. 1299/M. 1882 yılında *Gülîstân*'ın *Zübde-i Gülîstân* isimli bir tercüme ve şerhi yapılmıştır. Bu eser Kantar Biraderler Matbaası'nda basılmış matbu bir eserdir. Yazma eser tercümelerinde görülen satırlı tercüme tekniğinin matbu metinlerde de örnekleri olduğunu göstermesi bakımından önemli olan bu eserde kaynak metin kelime kelime tercüme edilmeyip tercümenin anlamlı olmasını sağlayacak şekilde kimi zaman bir kelime kimi zaman kelime grupları şeklinde parçalara ayrılıp parantez içinde sunulmuştur. Parantez içine alınan kaynak metnin ilgili bölümünün üst kısmına yani satırüstüne de Türkçe tercümesi yapılmıştır. Kaynak metin ile hedef metin boyutu arasında yine belirgin bir fark vardır. *Zübde-i Gülîstân*'ın sayfa kenarlarında ise mütercim tarafından yapılan bir de şerh yer almaktadır. Şerh kısmı, kaynak metin kelimelerinin tek tek dilbilgisel izahı ile anlamlarının sunumundan oluşmaktadır. Kaynak metnin sözdizimine bağlı kalınarak oluşturulan tercümede yer yer eklemeler yapıldığı da görülmektedir. Bu eserin matbaada özellikle bu tertip ile oluşturulması eserin bilinçli bir şekilde Farsça öğretmek için hazırlandığını göstermektedir. Tercüme kısmıyla Farsça kelime, kelime grubu ve cümle yapıları öğrenilirken sayfa kenarlarındaki şerh kısmıyla hem gramer özellikleri hem de anlamsal altyapı talebenin zihnine yerleştirilmiş olacaktır.

(Zübde-i Gülîstân, 36: 82-83)

(A.e.: s. 82)

Zübde-i Gülistân'dan alınan yukarıdaki görselden bir kısmı alıntılacak olursak şu şekildedir:

“... (Hikâyet)

(Yeki)	(ez-bendegân-ı 'Amr Leys)	(gürîhte bûd.)	(Kesân)	(der-akabeş)	(reftend)	(ü bâz âverdend.)
Biri	Leys'in oğlu 'Amr'in bendelerinden	firâr itmiş idi.	Niçe kimseler	anun arkasından	girdiler	ve girü getürdiler.

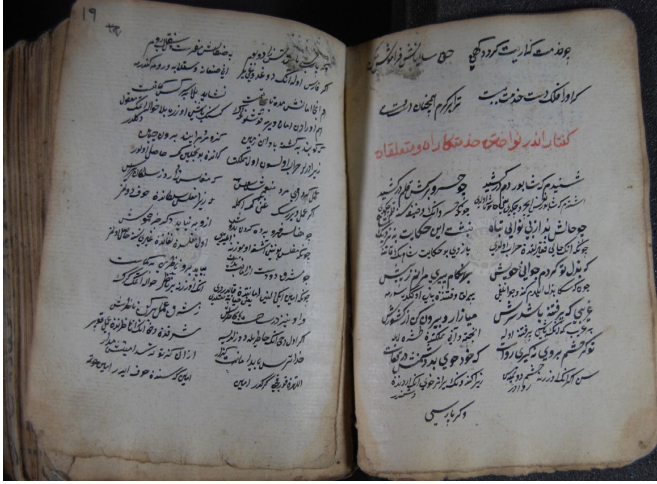
...(A.e.: 82)”

Derkenârda ise şu ifadelerle açıklama yapılmıştır:

“... 'Amr-ı Leys” takdîrî Amr bin Leys'dir “gürîhte” mâzîden kısım “bûd” edât-ı zamâniyye “kesân” kesün cem'i “der” ez manasına “akab” ard “reftend” mâzî-i cem' “bâz” girü “âverdend” mâzî-i cem' ... (A.e.: 82)”

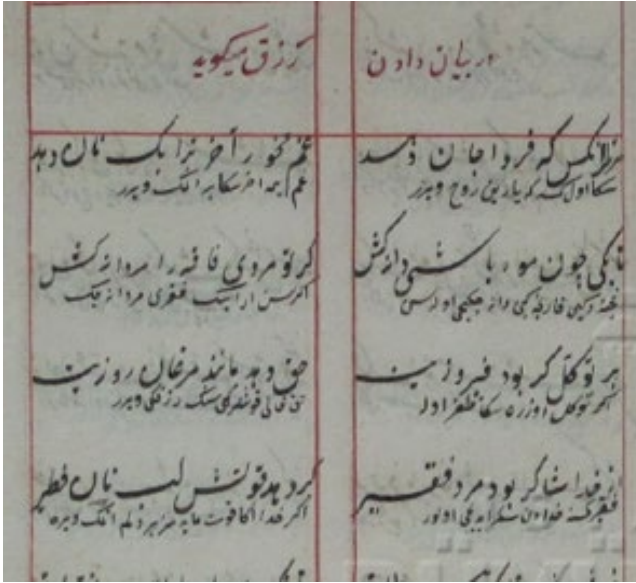
Gülistân'ın yanı sıra *Bostân*'ın da satırlı tercümeli nüshaları mevcuttur. Bu iki metnin üslubunun sadeliği ve muhtevasının faydalı oluşu Osmanlı toplumunda eğitim ve öğretim faaliyetlerinde kullanılmasına zemin hazırlamış, ahlak ve dil öğretimi için bu iki metin sıkça kullanılmıştır. Bu metinlerin tercüme teknikleri satırlı tercüme tekniği ile oluşturulduğunda ise dil öğretimi çok daha işlevsel hale gelmektedir.

Ankara DTCF kütüphanesinin yazmalar kısmında yer alan *Satırlı Bostân Tercümesi*, Mustafa Con A 690 numarada kayıtlı olup mütercim/müstensih bilgisi ve telif/istinsah tarihine dair herhangi bir malumatın yer almadığı manzum bir tercümedir. Metinde kaynak metin ile hedef metin farkı boyuttan ve yazı stilineki farklılıktan dolayı doğrudan göze çarpmaktadır. Kaynak metin ile hedef metin aynı renk mürekkeple (siyah) yazılmış olmasına rağmen kaynak metin daha kalın uçlu bir kalemle yazılarak belirginleştirilmiştir; hedef metin ise kaynak metinde kullanılan kaleme oranla daha ince uçlu bir kalemle yazılmıştır yahut zaman içerisinde hedef metnin mürekkebi daha fazla silikleşmiştir. Bu tercümede başlıklar kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Tercümede mütercim yer yer kaynak metnin sözdizimine göre yer yer de hedef dilin sözdizimine göre tercümesini oluşturmuş; tercümenin bazı yerlerinde hem kaynak metinde hem de hedef metinde yazı oldukça bozulmuş ve nizamını kaybetmiştir.

(Bostan Tercümesi, 690: 18b-19a)

Attar'ın *Pend-nâme*'si de Osmanlı toplum hayatı içerisinde önemsenmiş, *Bostân* ve *Gülîstân* metinlerinde olduğu gibi dilinin sade ve akıcı oluşu ile muhtevasının ahlâkî oluşundan hareketle hem aslından okunmuş hem de tercüme ve şerhleri yapılmak suretiyle işlenip derinleştirilmiş, her çeşit okuyucu kitlesi için farklı işlevleri ifa etmiştir. Satırlı tercüme tekniğinin uygulandığı metinlerden birisi de Attar'ın *Pend-nâme*'sidir. İBB Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Yazmaları, No. 104/4'te kayıtlı satırlı *Pend-nâme* tercümesi de tıpkı *Bostân* ve *Gülîstân*'ın satırlı tercümeleri gibi dil öğretimi gayesine uygun olarak hazırlanmış ve Farsça sözdizimine uygun olarak tercüme yapılmıştır.

(*Pend-nâme* (Tercüme), 104/4: 71b-72a)

“Der-beyân-ı dâden-i rızık migûyed

Sana ol kimse ki yarın rûh virür; gam yeme âhir sana bir etmek virür.

Kaçana degin karınca gibi dâne çekici olasin; eger sen er isen fakrı merdane çek.

Eger tevekkül üzre sana zafer ola; Hak tealâ kuşlar gibi senin rızkını virür.

Fakîr kimesne Hüdâdan şükridici olur; eger Hüdâ ana kuvvet mâyesin bir dilim etmek vire

(A.e.: 72a).”

3.6. Medrese Kitapları

Satıraltı tercüme veya satıraltına not alma tekniğinin kullanıldığı eserlerden bir kısmı da medrese kitaplarıdır. Medreselerde talebelerin Arapça öğrenimleri esnasında bu tekniği daha işlevsel ve pratik fayda sağlayacak şekilde kullandıkları görülmektedir. Hatta henüz kitaplar kendileri için hazırlanırken sayfaların biçimi, talebelerin talim edebilecekleri en uygun hale getirilerek hazırlanmaktadır. Medreselerde okutulan kitaplarda metin, sayfanın tamamına yayılmayıp mutlaka sayfaların alt-üst ve yan tarafları boş bırakılmakta hatta bununla birlikte metin içerisinde de satır altları, altına bir veya birkaç satır küçük boyutlu yazıyla notlar alınabilecek, kısa açıklamalar yapılabilecek şekilde boş bırakılmaktadır. Metin bazen çerçeve içine alınarak sayfa düzeninin daha muntazam olması sağlanmakta, böylelikle sayfaların kenar kısımlarındaki yazılar ile metnin karışmaması sağlanmaktadır. Sayfada metindışı kısımlar genelde metnin şerhi için; metniçi kısım yani satır altları ve satır üstleri ise metnin belli kısımlarının tercümesi, açıklaması veya gramer açıklaması için kullanılmaktadır. Medresede okutulan metinler, yalnızca okunup ezberlenen bir kitap olmanın çok ötesinde talim süreci boyunca “işlenen”, genişleyen ve değerlendirilen kişisel bir defter haline gelmektedir. Yani genelden özele doğru bir dönüşümle kitabın defterleşmesi, okunan bir nesneden yazılan bir eşyaya doğru geçiş yaşanmaktadır.

Osmanlı medreselerinde Arapça öğrenim yöntemlerinden biri olan imlâ yöntemi (Can, 2010: 312), talebelerin derslerin işlenmesi sırasında not tutabilmesine imkân veren bir yöntemdir (Unan, 2005: 104). Bu not tutma faaliyeti talebe tarafından talim edilen kitabın yan taraflarındaki boş kısımlara yapılabildiği gibi metinlerin satır altı ve satır üstlerindeki boş kısımlara da yapılabilmektedir. Demircan medreselerde öğretilen Arapçanın ders kitapları ve öteki Arapça kaynakların okunup anlaşılması için olduğunu, bu nedenle ilk önce dilbilgisi öğretildiğini, *Emsile, Bina, Maksud, İzzi, Şafiye, Avamil, İzhar, Kafıye, Molla Cami* isimli kitapların okutulduğunu vurguladıktan sonra öğretim yöntemi hakkında şunları belirtir:

“... Bu kitaplar yukarıda yazılı olan bir sıraya göre öğrenilir, bir önceki okunup iyice ezberlenmeden bir sonrakine geçilmezdi. Bir kuralı açıklamak için tek bir örnek bulunurdu. Alıştırma ya da resim kullanılmamıştı. Her sayfanın üçte birini kaplayan çerçeve içinde 11-15 seyrek satırlı bir metin bulunur, her satırın üst ve altında sözcük ve deyim anlamları, çerçevenin dört bir yanında ise, yan satırlarla o sayfada verilmiş olan kuralları açıklayan, başka kitaplardan alınmış Arapça notlar yer almaktaydı (Demircan, 1988: 28).”

Demircan’ın verdiği bilgiye göre medresede okutulan eserlerin satır araları kasıtlı olarak boş bırakılmakta, dersler esnasında hocalardan işitilen tercüme, şerh veya gramer bilgileri metinlerin satır altlarına veya yan kısımlarına imlâ edilmektedir.

Aşağıdaki görsel, İbnü’l-Hâcib’in (ö. 646 / 1249) Arap nahvine dair muhtasarı olan *El-Kâfiye* isimli eserine 17. yüzyılda yapılmış bir şerhten alınmıştır. Görüldüğü üzere sayfa düzeni talebenin metni sadece okuması için değil aynı zamanda sayfayı işleyebilmesine uygun bir şekilde düzenlenmiştir. Metnin aslında satır altları bilinçli bir biçimde boş bırakılmış, medrese talebesinin talim esnasında tercüme veya açıklamaları yazması için uygun hale getirilmiştir. Metnin satır altları ve sayfa kenarları tercüme ve şerhlerle doldurulmuştur. Ancak bu eserin ilk on sayfasından sonra satır altlarında tercüme veya açıklama ibaresi görülmemektedir.

(Kâfiye Şerhi, 178: 5b-6a)

Mukayyed İlaveli Nahiv Cümlesi adlı eser H. 1307 / M. 1889-90'da yayımlanmakta olup içinde *el-Kâfiye*, *el-İzhâr* ve *el-Avâmil*'in yer aldığı bir eserdir. Adı geçen eserlerin üçü de aynı biçimsel şemaya göre yazılmıştır. Bu şemaya göre ana metin sayfanın içerisinde merkezde yer alacak şekilde sağa veya sola yaslı olarak yazılır. Metiniçi kısımda satır altları, talebe tarafından doldurulması için boş bırakılırken metindışı kısımda ise yan taraflar ile üst-alt kısımlar şerh ile doldurulması için boş bırakılır:

(*Mukayyed İlaveli Nahiv Cümlesi*, 315: 2-3)

Aşağıda medreselerde sıklıkla okutulan İbnü'l-Hâcib'in sarf kitabı *Şâfiye*'den alınan görselde metnin, medrese talebeleri için bir katip tarafından boşluk bırakılarak yazıldığı görülmektedir. 3b sayfası oldukça işlenmiş bir durumdayken 4a sayfasında ise satır altları boş kalmıştır:

(Şâfiye, K0108: 3b-4a)

İsmail Kara, şerh ve haşiyeler üzerine kaleme aldığı eserinde Seyyid Şerif Cürcanî'nin *Tasavvurât-ı Seyyidî* diye bilinen haşiyesinin yazmalarından bir sayfasının görseline yer vererek şu yorumu yapmıştır: "Bir müderris-âlim veya yetkin bir talebe kenarlarına, satır aralarına notlar, kayıtlar düşmüş (Kara, 2011: 10)." Kara yine aynı eserde Kazvinî'nin *Şemsiyye*'sinin satırlı tercüme tekniğiyle oluşturulmuş bir yazma sayfasını örnek vererek klasik tercümenin bugün anladığımız tercümeden çok farklı olarak bir tür şerh ve haşiye olduğunu, bu vâkiayı yazma ve basma tercüme metinlerinde hem muhteva hem de görsel olarak müşahade etmenin mümkün olduğunu, kenarlardaki Türkçe notların da metni, şerhi ve tercümeyle tamamladığını belirtiyor (A.e.: 48).

3.7. Satırlı Tercüme Görünümlü Metinler

Satırlı tercüme görünümlü olup esasında aynı dilin iki farklı alfabe ile yazımıyla oluşturulmuş metinler de mevcuttur. Bu tür metinlerin bazıları, 15. yüzyılın ikinci yarısında Fatih Sultan Mehmed ve oğlu Bâyezîd-i Velî'nin saraylarında yaşayan, onların Doğu Türklerine gönderdiği mektup ve fermanları Uygur ve Arap harfleri ile Çağatayca kaleme alan bir kâtip veya bahşı olan Şeyhzâde Abdürrezzâk Bahşı (Sertkaya, 1997: 24) tarafından telif ve istinsah edilmiştir. Hayatı hakkında detaylı bilgi bulunmayan kâtipin Çağatay diliyle hazırlanmış metinleri üstte Uygur alfabeli altta ise Arap alfabeli olarak hazırlanmasının sebebi Arap alfabesine aşina olan kitlenin metinleri kolaylıkla okuyabilmesini sağlamaktır. Bu yöntemde dil öğretme gibi bir gaye söz konusu değildir. Çünkü dil, her iki alfabede de aynıdır. Ancak hedef kitle, hangi alfabeyi biliyorsa rahatça okuyabilir, hangi alfabeyi de bilmiyorsa bu tarz metinleri okuma yoluyla öğrenebilir. Uygur ve Arap alfabelerinin her ikisinin de sağdan sola yazılması bu metnin imlâsını kolaylaştırmış; satırlı tercüme metinlerde olduğu gibi burada da Uygur harfli metnin ilgili kelimesinin altına Arap harfli metin yazılarak oluşturulmuştur.

Şeyhzâde Abdürrezzâk Bahşı tarafından H. 884 / M. 1480'de İstanbul'da satırlı tercüme tekniğini andıran bir biçimde istinsah edilen bir nüsha içerisinde Edip Ahmet Yükneki'nin *Atabetü'l-Hakâyık*'ı, Mir Haydar Tilbe isimli Çağatay şairinin *Mahzenü'l-Esrâr*'a yazdığı nazire, Lutfî'ye ait dokuz ve Sekkâkî'ye ait üç gazel⁶ yer almaktadır. Uygur harfli kısım siyah mürekkeple Arap harfli kısım ise kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Satırlı tercüme tekniğiyle oluşturulan metinlerde planlı bir şekilde satırlarının boş bırakıldığı örnek nüshalar olduğu gibi aynı yöntemin bu metin üzerinde de uygulandığı görülmektedir.

6 Lutfî ve Sekkâkî'nin gazellerinin de içinde yer aldığı bir çalışma için bkz. Osman F. Sertkaya, "Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri III - Uygur Harfleri İle Yazılmış Bazı Manzum Parçalar I", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 20 (0), s.157-184.

Aşağıdaki görsel Mir Haydar Tilbe'nin *Mahzenü'l-Esrâr*'a⁷ yaptığı nazirenin ilk sayfasıdır. Görüldüğü üzere Uygur harfli ve Arap harfli metin satırları tercüme görünümü olarak hazırlanmıştır. Satırları tercümeli metinlerde görülen kaynak metin ile hedef metin arasındaki boyut farklılığı burada görülmez, çünkü iki farklı alfabe kullanımı söz konusudur. Buna rağmen yine de farklı mürekkep kullanımı tercih edilmiş, özellikle hedef kitlenin istifade edebilmesi için daha dikkat çekici olan kırmızı mürekkep Arap harfli kısımda kullanılmıştır.

(*Mahzenü'l-Esrâr*, 4757: 28b-29a)

Aşağıdaki görseller ise Edip Ahmet Yükneki'nin *Atâbetü'l-Hakâyık* isimli eseri ile Lutfî ve Sekkâkî'ye ait gazellerden örneklerdir. Aynı tekniğin bu eserlerde de uygulandığı görülmektedir. Yukarıda belirtildiği gibi iki alfabe tek metin şeklinde kurgulanan bu örneklerdeki temel amaç ilgili dili bilen ancak alfabelerden birini bilmeyen yani okuyamayan hedef kitlenin bildiği alfabe üzerinden okuyup anlayabilmesini sağlamaktır. İkincil bir amaç da hedef okur kitlesinin bilmediği alfabe, o alfabedeki harflerin ses ve şekil karşılıklarını, bildikleri alfabe üzerinden öğrenmesine yardımcı olmaktır. Dil öğretimi gibi bir amaç söz konusu değildir.

(*Atâbetü'l-Hakâyık*, 4757: 1b-2a)

7 Bkz. Ayet Abdülaziz Goca, "Haydar Tilbe'nin *Mahzenü'l-Esrâr* Mesnevisi (Önsöz, Giriş, Metin ve Tercüme, Dizin)", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, İstanbul Üniversitesi SBE, 2000.

(Lutfî ve Sekkâkî'ye ait bazı gazeller, 4757: 82b-83a)

4. Satırlı Tercüme Tekniğinin Şeklî Özellikleri

Satırlı tercüme tekniğiyle oluşturulmuş metinler incelendiğinde bu metinlerde bazı özelliklerin tekrar ettiği/benzeştiği görülmektedir. Bu özellikler en eski satırlı tercümeli metinlerden en yakın tarihli olanlarına dek belirli ölçülerde devamlılık sağlayarak bir satırlı tercüme geleneği oluşturmaktadır. Her biri belli amaçlar için uygulanan bu teknik özellikler tercüme metinlerin daha çok şeklî yapılarıyla ilgili olup aşağıda örneklerle açıklanmaktadır:

4.1. Sayfa Düzeni

Satırlı tercümeli metinlerde sayfa düzeni, özel bir tasarıma sahip olup standart tercüme yahut telif metinlerden farklı olarak daha çok ilmî eserlerde görülen bir kompozisyonla oluşturulmaktadır. Sayfa düzeni içerisinde tercüme, çerçeve içine alınmış ya da alınmamış bir şekilde, üst ve alt kısımlardan da boşluklar bırakılarak sağ yüzdeyse sol tarafa, sol yüzdeyse sağ tarafa yaslanmaktadır. Yani tercüme metninin sağ/solu ve üst-alt kısımları bilinçli bir şekilde boş bırakılmaktadır. Bununla birlikte satırlı tercümeli metinlerdeki sayfa düzeninin esas ayırt edici özelliği, kaynak metnin yazıldığı satırların alt kısımlarının **en az bir satır yazı** yazılacak şekilde **boş bırakılmasıdır**. Sayfa düzeni içerisinde kaynak metin hem büyük yazılmasıyla hem de boşluklar bırakılarak yazılmasıyla oldukça az bir yer işgal eder. Kaynak metnin kimi zaman tek tek kelime karşılıkları kimi zaman ise açıklamalı karşılıkları satırlarına, yerine göre sayfa kenarlarına yazılmaktadır. Bu sayfa düzeninin bu şekilde kurgulanmasının amacı özellikle ilmî eserlerde kaynak metnin az ve öz, tercüme veya açıklamasının ise oldukça geniş tutulabilmesine olanak sağlamasıdır. Yani bu haliyle satırlı tercüme yapılabilmesi ya da ders talimi için not alınabilmesi için hazırlanmış metinler, işlenebilir metinler haline gelmektedir.

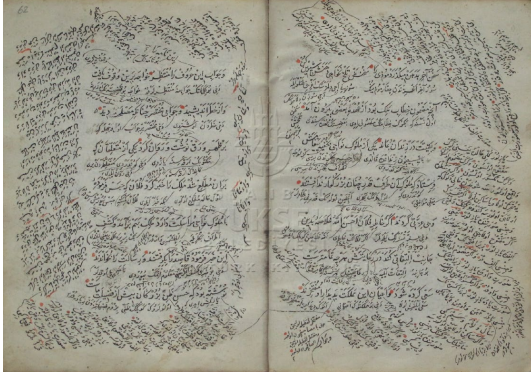
Aşağıda çerçevesiz-çerçevesiz, sadece satır altlarının dolu olduğu ve sayfanın tamamının işlendiği satırlı tercümeli metinlerden örnekler yer almaktadır. Bu yönüyle satırlı tercümeli metinlerde sayfa düzeni standart bir özellik gösterse de metnin türüne göre, mütercimim tercüme usulüne göre değişiklik göstermektedir.

(Şâfiye, 1282: 2b-3a)

Yukarıdaki görselde İbnü'l-Hâcib'in *eş-Şâfiye* isimli eserinin hem satırları notlandırılmış hem de sayfa kenarları eserin açıklamalarıyla doldurulmuştur.

Aşağıdaki görselde yer alan *Gülistân* tercüme ve şerhi yukarıda bahsedilen sayfa tasarımına uygun bir şekilde oluşturulmuş ve eser, edebî bir metin olmasına rağmen ilmî bir eser gibi işlenmiştir. Kaynak metin satırları boş bırakılacak şekilde sayfa üzerine konumlandırılmış, ardından hedef metin satırlarına yazılmıştır. Sayfa kenarlarına ise kimi zaman kaynak metinden kimi zaman da hedef metinden çizgilerle çıkımlar yapılarak şerhi yazılmıştır. Neredeyse sayfanın tamamı kullanılmıştır.

(*Gülistân*, 260: 2b-3a)

Aşağıda yer alan görselde ise Zernucî'nin meşhur eseri *Ta'lîmü'l-Müte'allim*'in içinden şiir örnekleri alınarak oluşturulmuş bir nüshası görülmektedir. Eserin aslı da aynı nüsha içinde olmasına rağmen o kısmın sadece Arapça metni verilmiş, ancak şiirlerin verildiği kısım satırlı tercüme tekniğiyle tercüme edilmiştir. Sadece satırlarının doldurulduğu tercümede sayfa kenarlarında neredeyse herhangi bir açıklama olmaması dikkat çekicidir.

(*Ta'lîmü'l-Müte'allim*, 415: 51b-52a)

4.2. Yazı Boyutu

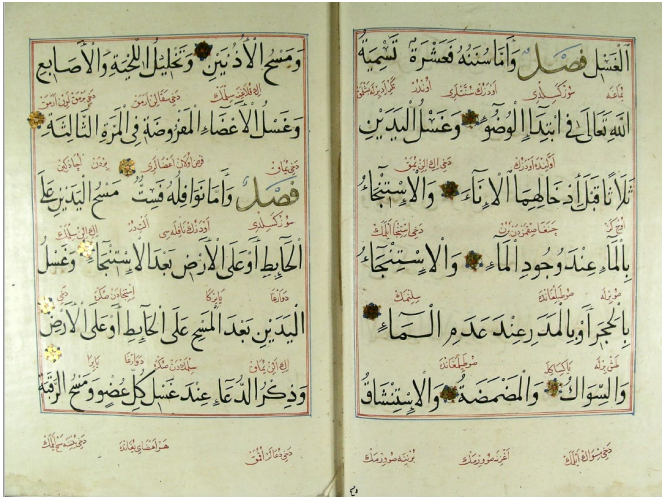
Satırlı tercüme tekniğiyle oluşturulmuş metinlerde en sık rastlanan özellik kaynak metin harfleri ile hedef metin harfleri arasındaki boyut farklılığıdır. Bu tarz tercümelerde kaynak metnin harfleri hedef metnin harflerine oranla daha büyük yazılmaktadır. Satırlı tercüme tekniği belirli amaçlar doğrultusunda kullanılan bir teknik olduğu için çoğu zaman kaynak metin merkezlidir. Kaynak metin merkezli olmasından ötürü kaynak metnin daha büyük boyutlu hedef metnin ise daha küçük boyutlu olması makuldür. *Kasîde-i Bürde* tercümelerinden biri olan

aşağıdaki örnekte kaynak metnin oldukça büyük, hedef metnin ise çok daha küçük boyutlu yazıldığı görülmektedir.

(Kasîde-i Bürde Tercümesi, 446: 2b)

Ebu'l-Leys es-Semerkindî'nin *Kitâbü Mukaddimeti Ebi'l-Leys es-Semerkindî* isimli fıkıh eserinde de benzer bir durum görülmekte; Arapça kaynak metin büyük boyutlu, Türkçe hedef metin ise küçük boyutlu harflerle yazılmaktadır:

(Kitâbü Mukaddimeti Ebi'l-Leys es-Semerkindî, 1451: 23b-24a)

4.3. Yazı Stili ve Çok Yazarlılık

Satırlı tercümelerde görülen bir diğer özellik ise kaynak metinde kullanılan yazı stili ile hedef metinde kullanılan yazı stiline farklılık göstermesidir. Kaynak metin ile hedef metinde yazı stillerinin farklı oluşu en az iki şekilde yorumlanmaya müsaittir:

1. Bu satırlı tercüme, **aynı müstensih** tarafından kaleme alınmış fakat kaynak metin ile hedef metni birbirinden ayırt etmek için farklı yazı stiliyle yazılmıştır. Çünkü hattat müstensihler birden fazla yazı stiline icazet alarak uzmanlaşmakta, hat çeşitlerinin birçoğunda yazabilmektedirler.

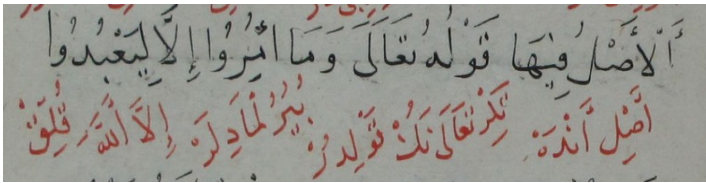
2. Bu satırlı tercümelere oluşturulmasında kaynak metni istinsah eden ile hedef metni istinsah eden kişiler **ayrı kişilerdir** ve bu nedenle de kaynak metin yazısı ile hedef metin yazısı birbirinden farklılık göstermektedir.

Aşağıda yer alan görsel *Kasîde-i Bürde*'nin Farsça tercümelerinden biri olup kaynak metin nesih yazı ile hedef metin ise talik yazı ile yazılmıştır.

(*Kasîde-i Bürde Tercümesi*, 612: 5b-6a)

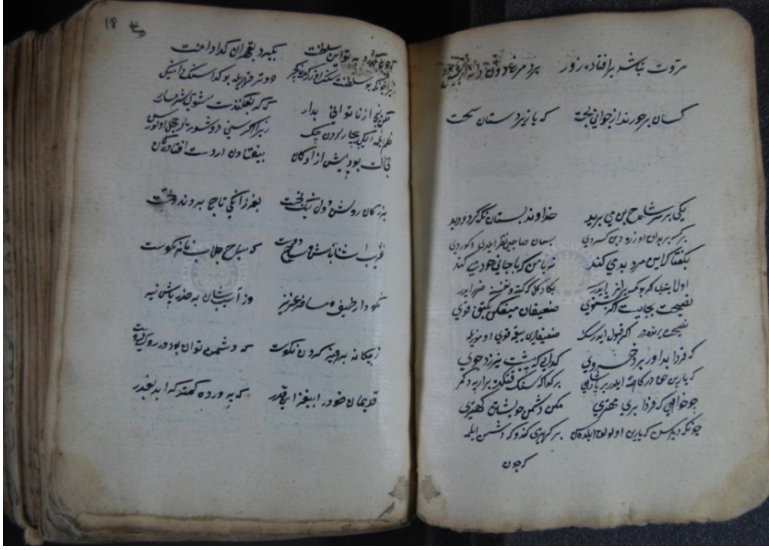
Ancak satırlı tercümeli metinlerin tamamında bu yazı stili farklılığı görülmemekte bazı metinlerde aynı yazı stiline değiştirilmiş versiyonları da görülebilmektedir. Aşağıdaki satırlı tercümeli fıkıh kitabı örneğinde, kaynak metindeki yazı stiline hedef metindeki yazı stiliyle aynı olduğu, sadece bazı harflerin imlasında farklılıkların olduğu görülmektedir.

(*Satırlı Fıkıh Kitabı*, 46: 32b-33a)

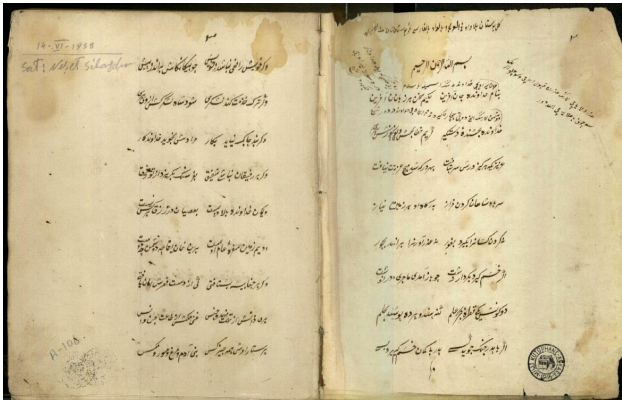
Satırlı tercümeli metinlerin bazılarında kaynak metin kısımlarının yazılı olduğu, hedef metin kısımlarının ise boş olduğu sayfalar görülmektedir. Bu görünüm de bu tarz tercümelere öncelikle kaynak metin kısımlarının hazırlandığı ve sonrasında yine aynı kişi veya bir başkası tarafından hedef metin kısmının doldurulduğu düşüncesini akla getirmektedir. Ankara DTCF Yazma Eserler Kütüphanesi'nde yer alan *Satırlı Bostân Tercümesi*'nde tercümenin genelinde kaynak metinlerin altındaki boş kısımlar hedef metin ile doldurulmuşken bazı kısımlar herhangi bir nedenle boş kalmaya devam etmiştir. Bu durum bazı satırlı tercümeli metinlerin iki aşamalı olarak hazırlandığını ortaya koymaktadır. Bu eserleri hazırlayan kişi/ler sayfa düzenine azamî ihtimam göstererek kaynak metni, daha sonra altına hedef metin geldiğinde sığacak büyüklükte

boşluk bırakarak yerleştirmektedir. Bu haliyle hazırlanan eserler, aynı kişi veya ikinci bir kişi tarafından hedef metin ile doldurularak nihai haline gelmektedir.

(*Bostan Tercümesi*, 690: 17b-18a)

Satırlı tercümelî metinlerin aşamalı bir şekilde oluşturulduğu tezimize karine sayılabilecek metin örnekleri mevcuttur. Aşağıda görüleceği üzere Milli Kütüphane’de yer alan *Bostân* nüshalarından birinde satır altlarının planlı bir şekilde boş bırakılarak eserin hazırlandığı tespit edilmiştir. Süleymaniye Kütüphanesi’nde yer alan *Bostân* nüshalarından bir örnek de tıpkı satırlı tercümelî metinlerde olduğu gibi satır altları boş kalacak şekilde oluşturulmuştur. Hatta birkaç yerde de boş bırakılan yerlere kelimeler yazılmıştır. Burada metnin tercüme niyetiyle değil de *Bostân* metninin bir istinsahı olarak kurgulandığı düşüncesi akla gelebilir. Fakat kağıdın oldukça az bulunduğu ve çok kıymetli olduğu bir dönemde, keyfi birtakım saiklerle yüzlerce nüshası bulunan *Bostân*’ın satır altları boş bir istinsahının yapılması çok da makul görülmemektedir. Belli ki bu istinsah eylemi bir amaca hizmet etmek için bu şekilde kurgulanmıştır. Ancak metnin tamamında satır altında tercümelerinin yer almaması, bu eserin/tercümenin oluşum aşamasında ortaya çıkan herhangi bir nedenden/sorundan dolayı sadece birinci aşamanın yani kaynak metni yazma aşamasının tamamlanabilmiş olduğunu, sonrasında ise kesintiye uğradığını düşündürmektedir.

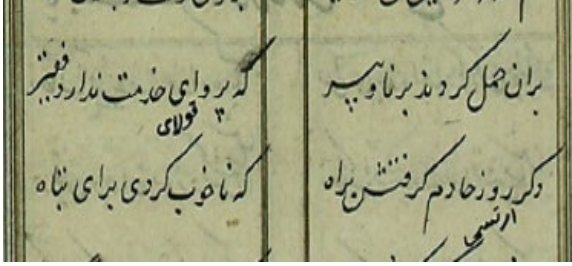
(*Bustân*, 06MilYzA106: 1b-2a)

Bu örnekte görüleceği üzere satır altları açık bir şekilde boş bırakılmış ve hatta ilk iki beytin tercümesi de satırların üst kısımlarına yapılmıştır. Bu durum bu eserin daha sonra tercümesinin

yapılması amacıyla hazırlandığına işaret edebilir. Aşağıdaki örnek ise nispeten biraz daha dar boşluklara sahip olsa da yine de normal metinlerden daha farklı bir şekilde, tercümeyle elverişli olmak üzere kurgulandığı açıktır. Aynı zamanda iki kelimenin satırlarına yazılması da görüşümüzü destekler mahiyettedir.

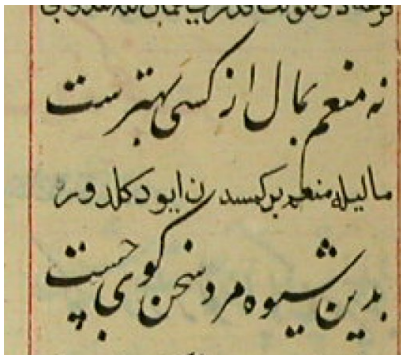

(Bostân, 710: 69b-70a)

(A.e.: 69b)

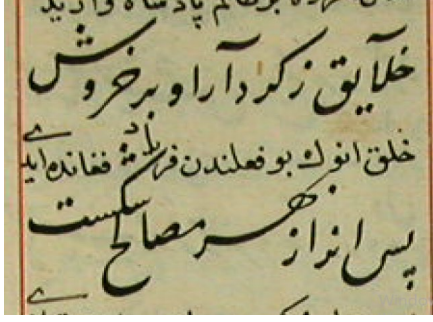
Kaynak metnin önce, sonrasında ise hedef metnin yazıldığı destekleyecek mahiyette bir diğer örnek de *Satırlı Bostân Tercümesi*'nde görülmektedir. Aşağıda yer alan kesitte büyük boyutlu kısım Farsça kaynak metin, altında yer alan küçük boyutlu kısım ise Türkçe hedef metindir. En altta yer alan mısram sonunda yer alan "güy" kelimesindeki "kef" harfinin keşidesi üst satıra kadar uzanmaktadır. Arada görülen Türkçe metinde yer alan "kimseden" sözcüğü ise "kimsed-en" şeklinde "nun" harfinin aşağıdaki "kef" in keşidesine temas etmemesine dikkat edilerek yazılmıştır. Buradan anlaşılmaktadır ki ilk aşama olarak önce *Bostân* metninin tamamı sayfalar yazılmış, daha sonra *Bostân*'ın tercümesi kaynak metin harflerinin kapladığı alan da gözetilerek bilinçli bir biçimde satırlarına yazılmıştır:

(Kitâb-ı Bûstân-Terceme, 3806: 112a)

Kaynak metnin önce, hedef metnin sonra yazıldığına bir başka delil aşağıdaki örnekte görülmektedir. Kaynak metnin son kelimesi olan "şikest" kelimesindeki "kef" harfinin keşidesinin sağına ve soluna "feryâd" kelimesinin iki parçaya ayrılarak yazılması, önce kaynak metnin tamamının yazıldığı, sonrasında ise hedef metin aradaki boşluklara mümkün olan en uygun şekilde yazıldığı göstermektedir.

(A.e.: 46a)

Bunların yanı sıra *Mecmû'ul-Lugât*'ın dibacesinde müellif bu satıraltı sözlüğü nasıl hazırladığını anlatırken bizzat kendisinin, Arapça sözcüklerin üst kısmına Farsça, alt kısmına ise Türkçe karşılıklarını yazdığını belirtmektedir (*Mecmû'ul-Lugât*, 555: 1b).

4.4. Çok Dillilik

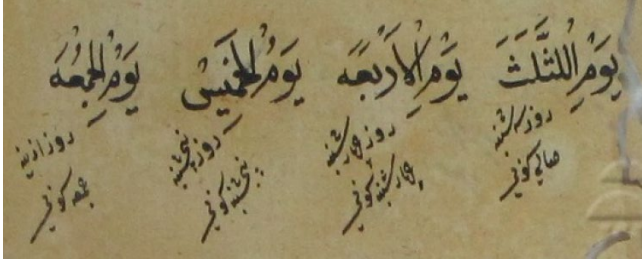
Satıraltı tercümeli metinler, en az iki dil ile yazılmış metinleri tek bir eserde bulundurması yönüyle çok dilli metinler kategorisinde yer almaktadır. Satıraltı tercümeli metinlerin bazılarında ikiden fazla dilin kullanıldığı da görülmektedir. Çoğunlukla lugatlerin oluşturulmasında üç dilin bir arada olduğu görülürken, bazı Kur'ân-ı Kerîm ve *Kasîde-i Bürde* tercümelerinde de üç dilin bir arada olduğu görülmektedir. Üç dilli metinlerde genelde kaynak dil Arapça, hedef diller ise Türkçe ve Farsça olarak karşımıza çıkmaktadır.

Aşağıdaki görselde üç dilli bir satıraltı *Kasîde-i Bürde* tercümesi yer almaktadır. Görünüm olarak klasik satıraltı tercüme metinlere benzememekte, onlara kıyasla daha estetik sayılabilecek bir formdadır. Kaynak metin ile hedef metinlerin yer aldığı bölümler sayfa içerisinde kesin bir şekilde ayrılmıştır. Üst kısımda büyük boyutlu metin Arapça kaynak metindir. Kaynak metnin altındaki kırmızı mürekkepli kısım metnin Farsça manzum tercümesi, onun altındaki siyah mürekkepli kısım ise metnin Türkçe manzum tercümesidir. Kaynak metnin harf boyutunun büyük, mürekkebinin ve yazı stiline de hedef metindekilerden farklı olduğu görülmektedir.

(Kasîde-i Bürde, 4688: 3b)

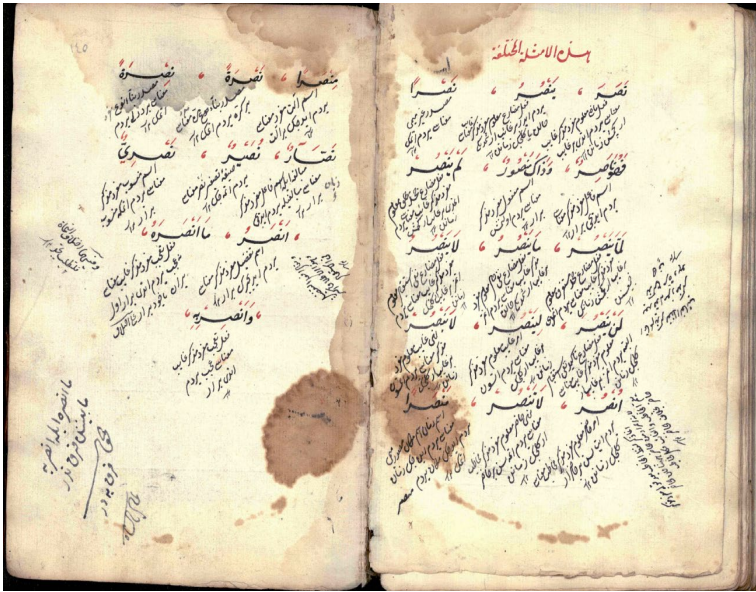
Aşağıdaki görselde üç dilli bir *Mukaddimetü'l-Edeb* nüshası yer almaktadır. Kaynak sözcükler Arapça, altında Farsça hedef sözcükler ve onun da altında Türkçe karşılıkları yer almaktadır:

(Mukaddimetü'l-Edeb, K0193: 8b-9a)

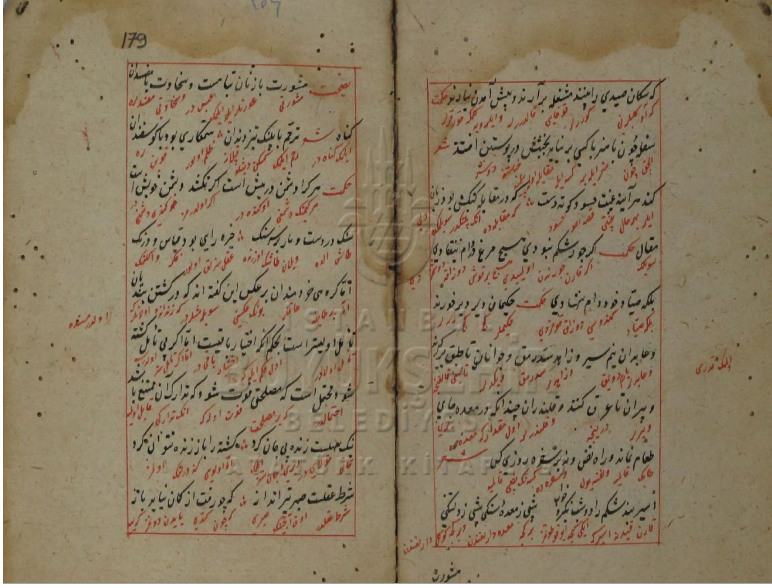
4.5. İmlâ Hassasiyeti

Satırlı tercüme tekniğiyle oluşturulmuş bazı metinlerde kaynak metnin imlâsına hedef metnin imlâsından daha fazla özen gösterildiği tespit edilmiştir. Çeşitli sebepler ve amaçlar öncelenerek hedef metinden ziyade kaynak metne önem verilen yani kaynak metin merkezli bir tercüme tekniği olan satırlı tercüme tekniğinde, kaynak metnin mümkün merteye kusursuz imlâ edilmesi, hedef okur kitlesinin kaynak dili bilmemesi -bu nedenle okuma hatası yapılmamalı- ancak hedef dili bilmesi ve okuyabilir olmasıyla irtibatlı olsa gerektir. Türkçe bilen okur kitlesine kaynak metinleri okuma noktasında büyük ölçüde hata payı bırakmamayı hedefleyen bu tür metinlerde hedef dildeki hatalı veya eksik yazımlar ise göz ardı edilebilir hata ve eksikler olarak kabul edilmektedir. Satırlı tercümeli metinler incelendiğinde kaynak metnin daha özenli yazıldığı, hedef metnin ise eksik veya hata olmasa da daha özensiz yazıldığı da görülmektedir. Ancak şu da gözden kaçırılmaması gereken bir husustur ki imlâ meselesi, mütercimden daha ziyade müstensih ile ilgili bir durumdur. Kaynak metinle hedef metin arasındaki imlâ farklılığı, hedef metnin eksik veya hatalı imlâsı, bizatihi müstensih kaynaklı da olabilmektedir. Bu nedenle bu husus, ihtiyatla yaklaşılması gereken bahislerdendir. Aşağıda *Emsile* isimli eserin satırlı yapılmış izahlı tercümesi yer almaktadır. Hedef metnin imlâsının kaynak metnin imlâsına oranla daha az özenli olduğu görülmektedir:

(*Emsile-i Muhtelif*, 06MilYzA3252: 144b-145a)

Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet koleksiyonu yazmalarından biri olan aşağıdaki satırlı *Gülîstân* tercümesinde de kaynak metin ile hedef metin arasındaki imlâ farklılığı göze çarpmaktadır:

(Gülîstân Tercümesi, 322: 178b-179a)

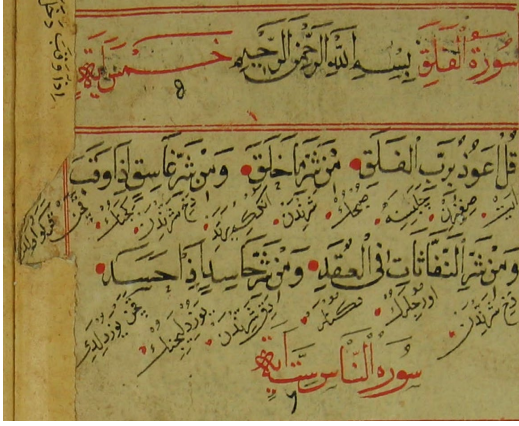
4.6. Harekeleme

İmlâdaki özenlilik-özensizlik hususunda olduğu gibi metni harekeli yani nasıl telaffuz edileceğini gösterecek şekilde yazmak, hedef okur kitlesinin metni hatasız ve doğru bir şekilde seslendirebilmesine imkân vermektedir. Ancak satırlı tercümeli metinlerin bazılarında kaynak metnin ve hedef metnin harekeli, bazılarında sadece kaynak metnin harekeli ve bazılarında da her iki metnin de harekesiz yazıldığı görülmektedir. Yani imlâdaki hassasiyet hususu harekeleme konusunda muğlak kalmaktadır. Özellikle Kur'ân-ı Kerîm ve fıkıh eserlerinin satırlı tercümelelerinde hem kaynak metnin hem de hedef metnin genellikle harekelendiği görülürken edebî metinlerde harekeleme konusunda genellenabilir bir durumun ortaya çıkmadığı söylenebilir.

Aşağıdaki görseller satırlı Kur'ân-ı Kerîm tercümesi örneğidir. Görüldüğü üzere hem kaynak metin hem de hedef metin harekeli bir şekilde hazırlanmıştır. Burada her iki metnin de harekeli olmasının temel sebebi metnin kutsal kitap olması ve buna bağlı olarak kaynak metnin de hedef metnin de kusursuz bir şekilde okunabilir olmasını sağlamak olabilir.

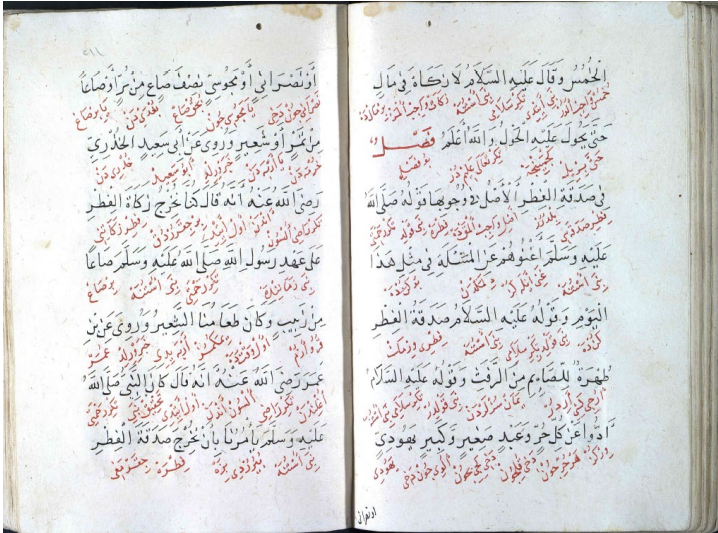

(Kur'an-ı Kerîm, 13: 420b)

(A.e.: 420b)

Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Ayasofya Koleksiyonu'nda *Kitâbü'l-Fıkh* ismiyle kayıtlı satırlı fıkıh tercümesinde de hem kaynak metnin hem de hedef metnin harekeli bir şekilde yazıldığı görülmektedir:

(*Kitâbü'l-Fıkh*, 1360: 210b-211a)

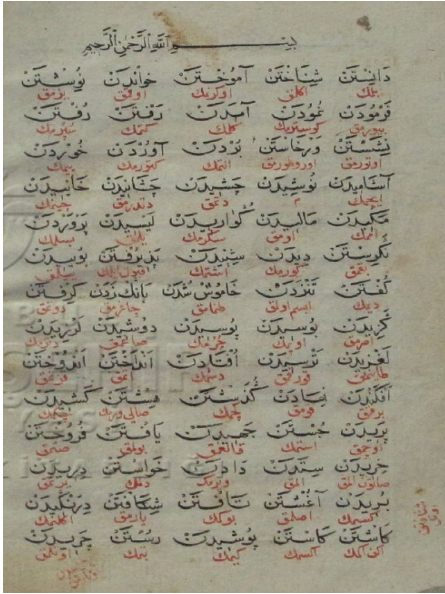
Aşağıdaki görsel, içinde çeşitli sureler (satır altları oldukça büyük boşluklar bırakılarak hazırlanmış), esmaü'l-hüsna ve çeşitli duaların yer aldığı bir eserden alınmıştır. Kaynak metin olan Arapça ibarelerin harekeli, altlarında kırmızı mürekkeple yazılı olan Türkçe ibarelerin ise harekesiz yazıldığı görülmektedir:

(*Esmâ'ü'l-Hüsna*, 1308/2: 67b-68a)

4.7. Mürekkep Rengi

Satıraltı tercüme tekniğiyle oluşturulmuş bazı metinlerde kaynak metin için kullanılan mürekkep rengiyle hedef metin için kullanılan mürekkep renginin de farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Tıpkı yazı boyutu ve yazı stilineki farklılaşma gibi mürekkep renklerinin farklılığı da muhtemelen kaynak metin ile hedef metni birbirinden ayırmak içindir. Aşağıdaki görselde *Nisâbü's-sıbyân* isimli lugatten bir sayfa yer almaktadır. Kaynak metin siyah mürekkeple, hedef metin ise kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

(*Nisâbü's-sıbyân*, 26: 9b)

Aşağıda Hanefî fıkhına dair Muhammed b. Ebû Bekir Râzî tarafından yazılmış *Tuhfetü'l-Mülûk* isimli eserin satıraltı tercümesi yer almaktadır. Görüldüğü üzere başlık altın rengi ya da yeşil bir mürekkep ile kaynak metin siyah ve hedef metin de kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

(*Tuhfetü'l-Mülûk fi'l-ibâdât ve*

tercümesi, 1441: 19b-20a)

Sonuç

Satıraltı tercüme tekniği dinî, ilmî, hikemî-edebî, lugavî ve lisânî konularda yazılan eserlerde kullanılmaktadır. Her bir metin türü için bu tekniğin kullanılmasının başta gelen sebebi tercüme ameliyesinin de başta gelen sebebi olan **dilden dile aktarım**dır. Bu tekniğin kullanıldığı metinlerde dilden dile aktarım gerekçesinin yanı sıra başka birtakım amaç ve işlevlerin de göz önünde tutulduğu hatta kimi metinlerde dilden dile aktarımın ikincil hale geldiği, diğer amaç ve işlevlerin ön plana geçtiği görülmektedir. Kur'an-ı Kerîm tercümelerinde ve diğer tüm satıraltı tercümelerde bu tekniği kullanan mütercim hem kaynak dilden hedef dile aktarım yapmakta hem de aynı sayfa üzerinde kaynak ve hedef metinlerin objektif bir şekilde okunmasına, her iki metin arasında mukayese yapılmasına ve varsa tercüme hatası veya yanlışlarının tespit edilmesine imkân vermektedir. Bununla birlikte satıraltı tercüme tekniği dolaylı olarak Kur'an-ı Kerîm **metninin korunmasına** da imkân vermektedir. Kur'an-ı Kerîm tercüme başta olmak üzere satıraltı tercüme tekniğiyle hazırlanmış diğer metinlerde kaynak ifadelerle karşılık verilirken yeni Türkçe **kelime ve kavramların üretildiği**; bu anlamda satıraltı tercüme tekniğinin Türk dilinin gelişimi konusunda katkı sunduğu görülmektedir. Satıraltı tercümeli bir şekilde sözlük yazan müellifler ise hedef okurun kelimelerin veya cümlelerin çoğu zaman birebir karşılıklarını hemen satır altında okuyarak ezber yapmasına ve buradan hareketle de **dil öğrenmesine** imkân vermektedir. Fıkıh eserlerinin satıraltı tercümelerinde kaynak metnin sözdizimine uygun kelime kelime tercüme ile birlikte hedef dilin sözdizimine uygun tercümelerin olduğu görülmektedir. Bu tarz tercümelerde dilden dile aktarım, dil öğretme gibi amaçların öne çıktığı söylenebilir. Osmanlı toplumunda *Kasîde-i Bürde'*ye gösterilen ilginin yoğunluğu eserin sadece aslının okunmasına, ezberlenmesine değil tercüme ve şerhlerinin de yapılıp okunmasına, ezberlenmesine sebep olmuştur. Çok okunan, ezberlenen ve sevilen *Kasîde-i Bürdelerin* satıraltı tercüme tekniğiyle oluşturulması çoğunlukla dil öğretimine yöneliktir. Bu metni okuyup ezberlemeye çalışan bir kimse aynı zamanda satır altındaki tercümeleriyle kelimelerin, mısraların anlamını da öğrenecek hem ne dediğini bilerek okuyacak hem de Arapça bu kimsenin kelime bilgisi geliştirecektir. Diğer bazı kasîdelerde ise satıraltı tercüme tekniği yine dil öğrenme amacıyla kullanılırken bununla birlikte Kelâm, Akaid gibi konularda bilgi öğretme amacı da görülmektedir. Tahkiye yoluyla okura ahlak öğretmenin amaçlandığı mesnevilerde satıraltı tercüme tekniğinin kullanım sebebi dil öğrenmeyi kolaylaştırmaktır. Hikâyenin kendine has özellikleri ile bu tercüme tekniğinin birleşimi ahlak ve dil öğrenimi işini kolaylaştırmaktadır. Özellikle Osmanlı toplumunda çokça bilinen ve sevilen Sa'dî-i Şîrâzî'nin *Bostân* ve *Gülistân*'ı, satıraltı tercüme tekniğine çok uygun görülmüş ve pek çok örneği verilmiştir. Bunun sebepleri elbette muhteva ve üslup ile ilgilidir. Çünkü Farsça öğrenimi amacıyla *Bostân* ve *Gülistân* okumaları yapıldığı bilinmektedir. Satıraltı tercüme tekniği ile şekli benzerlik gösteren ancak tercüme olmayan eserlerde görülen ve farklı bir amaca hizmet eden bir teknik de araştırmalarımız neticesinde tespit edilmiştir. Bu teknikte müellif birebir aynı metni iki farklı alfabe ile aynı satıraltı tercüme tekniğinde olduğu gibi kelime kelime alt alta gelecek şekilde yazmaktadır. İki alfabeden birini bilen hedef okur aşına olduğu alfabeyle yazılmış metni kolaylıkla okuyabilmekte; talebine göre diğer alfabeyle de öğrenebilmektedir. Bu yöntemde dil öğretme gibi bir gaye söz konusu değildir. Çünkü dil, her iki alfabede de aynıdır. Bu yöntemin amacı farklı bir yer veya zamanın alfabesini metnin telif veya istinsah edildiği dönemin yeri ve zamanında geçerli olan alfabeyle yazarak hedef okur kitlesinin rahatça okuyup anlayabilmesine imkân yaratmaktır. Satıraltı tercümeli medrese kitaplarında ise durum dilden dile aktarımdan ziyade çoğu zaman bir **not alma/ımlâ** işlemi olarak görülmektedir. Talebe, müderrisin dersle ilgili söylediklerini özel olarak satıraltıları boş bırakılmış kitabına imlâ eder. Böylelikle satıraltı tercüme tekniği tercümeden ziyade talim veya ders esnasında/sonrasında not alma pratiği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Satıraltı tercümeli yazma eserler üzerine yaptığımız incelemeler neticesinde metinlerde birtakım şekli özellikler görüldüğünü ve bu özelliklerin diğer tercümelerde görülmediğini, bu yönüyle satıraltı tercüme tekniğinin kendine has özellikleri olan orijinal bir tercüme tekniği olduğu tespit edilmiştir. Bu tarz tercümelerde sayfa düzeni, dinî-ilmî eserlerin sayfa düzeniyle

benzeşmektedir. Metin, sayfanın ortasına yayılmış bir şekilde değil; kitabın sağ yüzündeki metin sola, sol yüzündeki metin sağa yaslanmakta ve sayfa kenarları boş bırakılmaktadır. Sayfa içerisinde metnin kompozisyonu bu şekildeyken, metnin kendi iç kompozisyonunda da satırlar arasında en az bir satır daha yazı yazılacak ölçüde boşluklar bırakılarak oluşturulmaktadır. Böylelikle kaynak metnin altına hedef metin kimi zaman birebir tercüme şeklinde kimi zaman eklemeler-çıkarmalar yapılarak yerleştirilmektedir. Kaynak metin ile hedef metin arasında, yazı boyutu, yazı stili ve mürekkep rengindeki farklılıklar ilk dikkati çeken özelliklerdendir. Bu farklılaşmanın sebebi hedef okura yönelik olup kaynak metin ile hedef metnin birbirinden ayrılmasını ve böylelikle okuma eyleminin daha rahat gerçekleşmesini sağlamaktır. Yazı stilindeki farklılıklar, kaynak metin ile hedef metin yazarlarının aynı kişi ya da farklı kişiler olabilme durumunu ortaya çıkarmakta ve satırlı tercümeli metinlerin çok yazarlı metinler olma ihtimalini daima göz önünde tutmak gerekliliğini ortaya koymaktadır. Kaynak metin ile hedef metnin aynı sayfa/lar üzerinde var oluşu, satırlı tercümeli metinleri doğal olarak çok dilli metinler haline getirmektedir. En az iki farklı dil, aynı nüsha üzerinde aynı metni farklı dillerde ifade etmek için yer almaktadır. Kaynak metin merkezli tercüme tekniklerinden biri olan satırlı tercüme tekniğinde kaynak metnin imlâsına azamî özen gösterildiği, hedef metnin imlâsında ise aynı özenin gösterilmediği kimi metinlerin çalakalem imlâ edildiği tespit edilmiş olmakla birlikte mütercim yahut müstensihlerin, harekeleme konusunda imlâ konusundaki kadar standart bir tavır sergilemedikleri saptanmıştır. Satırlı tercüme karakteristiği gösteren bazı metinlerde hedef metnin kaynak metnin altına değil de üstüne yazıldığı da tespit edilen bulgular arasında yer almaktadır.

Kaynakça

- Ata, Aysu (2019), Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin), Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.
- Ayçiçeği, Bünyamin (2017), "Büsîr'in Kasîde-i Bürde'sinin Geçmişten Günümüze Türkiye Toplumuna Üzerindeki Akademik, Sosyal ve Dinî Etkileri", (Program Kodu: 1002. Proje Nu: 215k398, Proje Yürütücüsü: Bünyamin Ayçiçeği), Tübitak Sobag-Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Destek Grubu, İstanbul.
- Ayçiçeği, Bünyamin ve Koç, Hamza (2022), "Kaside-i Bürde Tercümesi", Tees, (Çevrimiçi) <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/kaside-i-burde-tercumesi>, 27.03.2023
- Aydın, Bilgin ve Tak, Ekrem, "XVII. Yüzyılda İstanbul Medreselerinde Okutulan Kitaplar (Tereke Kayıtları Üzerine Bir Değerlendirme)", Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, 19/19, 2019, s. 183-236.
- Aydınlı, Osman (2007), "Süryani Bilginlerin Çeviri Faaliyeti ve Mutezili Düşünceye Etkisi", Hitit İlahiyat Fakültesi Dergisi, 6/11, 2007, s. 7-33.
- Aydınlı İshak Hocası, Akse'l-Ereb Fi-Terceme'i Mukaddimeti'l-Edeb, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Esad Efendi, No. 3180.
- Bayrakdar, Mehmet (1995), İslam Felsefesine Giriş, Ankara: AÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Biçer, Şükran Erden (2020), "Beytü'l-Hikme ve Tercüme Dönemindeki Önemi", Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Bilgin, Azmi (1996), Nazmü'l-Hilâfiyyat Tercümesi, Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.
- Bilkan, Ali Fuat (2018), Osmanlı Zihniyetinin Oluşumu Kuruluş Döneminde Telif ve Tercüme, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bilkan, Ali Fuat (2021), Osmanlı İmparatorluk İdeolojisi Klasik Dönemde Din, Toplum ve Kültür 1451-1603, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Birnbaum, Eleazar (2002), "Interlinear Translation: The Case Of The Turkish Dictionaries", Journal Of Turkish Studies (Tuba), 26/1, s. 61-80.
- Bostân Tercümesi, Ankara DTCF Yazma Eser Kütüphanesi, Mustafa Con A Koleksiyonu, No. 690.
- Cafer Tayyar B. Ahmet Salim, Zübde-i Gülistân, İBB Atatürk Kitaplığı, Belediye Yazmaları, No. 36.
- Caferoğlu, Ahmet (1984), Türk Dili Tarihi II, İstanbul: Enderun Yayınları.

- Can, Betül (2010), "Tanzimat Öncesi Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretim Yöntemleri", Ekev Akademi Dergisi, 14/44, s. 305-320.
- Demircan, Ömer (1988), Türkiye'de Yabancı Dil, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Demircioğlu, Cemal (2013), "El-Cahız'dan Manastırlı Memet Rıfat'a: Arap Çeviri Kuramcıları İle Osmanlı Mütercimleri Arasındaki Bağlantılar", Journal of Turkish Studies, 8/13, s. 739 - 759.
- Derviş Siyâhî Lârendevî, Lugat-ı Müşkilât-ı Eczâ, Milli Kütüphane, Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi, No. 06 Hk 99.
- Ebü'l-Leys Es-Semerkandî, Kitâbü Mukaddimeti Ebi'l-Leys Es-Semerkandî, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ayasofya Bölümü, No. 1451.
- El-Câhiz (1384/1965), Kitâbü'l-Hayevân, C. 1, (Nşr. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn), Kahire.
- El-Kasîdetü'n-Nûniyye, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Mehmed Asım Bey Koleksiyonu, No. 724.
- Elmalı, Hüseyin, "Büstî, Ebü'l-Feth", DİA, C. Ek-1, Ankara, TDV Yayınları, 2020, s. 226-228.
- Emsile-i Muhtelifi, Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, No. 06 Mil Yz A3252.
- Esmâ'ü'l-Hüsnâ, Atatürk Kitaplığı, Belediye Yazmaları Koleksiyonu, No.1308/2.
- Es-Safedî, Selahaddin (1305), Kitâb El-Gays El-Museccem Fi Şerhi Lâmiyet El-'Acem, C.1, Kahire: El-Matbaa El-Ezheriyye El-Mısriyye.
- Fragment d'un dictionnaire Arabe-Turc, Biblioteque Nationale de France, Arabe, No. 4309.
- Gölpınarlı, Abdülbaki (1979), "Bustan", Meb İslam Ansiklopedisi, 2. C. İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, s.823.
- Gutas, Dimitri (2017), Yunanca Düşünce Arapça Kültür, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Gülistân Tercümesi, İBB Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Yazmaları, No. 322.
- Gülistân, İBB Atatürk Kitaplığı, Belediye Yazmaları, No. 0260.
- Hassan, Marwa (2017), "16. Yüzyıl Arapça Türkçe Sözlük Mirkatü'l-Luga (Metin-İnceleme-Dizin)", İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Hitzel, Frederick (1995), Dil Oğlanları ve Tercümanlar, İstanbul:Yapı Kredi Yayınları.
- İbnü'l-Hâcib, Şâfiye, İBB Atatürk Kitaplığı, Belediye Yazmaları, No. 1282.
- İbnü'l-Hâcib, Şâfiye, İBB Atatürk Kitaplığı, Belediye Yazmaları, No. K0108.
- İlhan, Mevlüt (2016), "Kasîde-i Emâlî'nin Türkçe Tercümeleleri, Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, No. 1016.
- İzgi, Cevat, (2019) Osmanlı Medreselerinde İlim – Riyâzî ve Tabiî İlimler, İstanbul: Küre Yayınları.
- Kâfiye Şerhi, İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar Koleksiyonu, No. 178.
- Kara, İsmail (2011), İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz - Şerh Ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Karasoy, Yakup (2017), Satırlı Tercümeli Fıkıh Kitabı, Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.
- Kasîde-i Bürde Tercümesi, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hacı Ali Saib Efendi Koleksiyonu, No. 235.
- Kasîde-i Bürde Tercümesi, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu, No. 175.
- Kasîde-i Bürde Tercümesi, University of Michigan Library, No. 446.
- Kasîde-i Bürde ve Tercümesi, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, Şevket Rado Yazmaları, No. 612.
- Kasîde-i Bürde, İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar Koleksiyonu, No.4688.
- Kasîde-i Emâlî, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Mehmed Asım Bey Koleksiyonu, No. 724.
- Kavruk, Hasan (1998), Türk Edebiyatında Mensur Hikayeler, İstanbul:MEB Yayınları.
- Kaya, Mahmut (2010), "Kasîdetü'l-Bürde", DİA, C. 24, İstanbul: TDV Yayınları.
- Kılıç, Atabey (2007), "Dağılmış İncileri Toplama: Şerh Tasnifi Denemesi", Klasik Türk Edebiyatı Üzerine Makaleler, Turkish Studies, Ankara.

- Kızıltan, Rezzan (2000), "Tarihte Çeviri: Antik Çağdan 19. Yüzyıl Sonuna Kadar Edebi Çeviri Kuramları I: Antik Çağdan Barok Çağın Sonuna Kadar", Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi, 40/1-2 , s. 71-88.
- Kitâb-ı Bûstân - Terceme, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ayasofya Bölümü, No. 3806.
- Kitâbü Lügati 'Arabîyyeti El-Mütercem Bi'l-Fârisî (Bahşayış Lugati), Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Fatih Koleksiyonu, No. 5178.
- Kitâbü'l-Fıkh, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, No. 1360.
- Koca, Ferhat (2003), "el-Manzûmetü'n-Nesefiyye", DİA, C. 28, Ankara: TDV Yayınları, 34-35.
- Koran with Interlinear Turkish Translation, Leiden University Libraries, Digital Collections, No. Or. 504.
- Köprülü, M. F. (1980), Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kur'an-ı Kerîm Tercümesi, Tiem, No. 40.
- Kur'an-ı Kerîm, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Halet Efendi Bölümü, No. 13.
- Le'âlî Ahmed B. Mustafa Saruhânî, Kasîde-i Bürde Tercümesi, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi Koleksiyonu, No. 1732.
- Le'âlî Ahmed B. Mustafa Saruhânî, Kasîde-i Bürde Tercümesi, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu, No. 3351.
- Levend, Ağâh Sırrı (1973), Türk Edebiyatı Tarihi, Ankara: TTK Basımevi.
- Lugat, İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar Koleksiyonu, No. 581.
- Lugatçe, İBB Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Yazmaları, No. K0495.
- Macit, Muhittin (2011), "Tercüme Hareketleri", DİA, C. 40, İstanbul: TDV Yayınları, s. 498-504.
- Manastırlı Mehmed Rif'at (1327/1908), Hazine-i Hikemiyatdan-Cevâhir-i Çihâryâr ve Emsâl-i Kibâr, Haleb: Matbaa-i Uhuvvet.
- Mir Haydar Tilbe, Mahzenü'l-Esrâr Naziresi, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ayasofya Kitaplığı, No. 4757.
- Mukayyed İlaveli Nahiv Cümlesi, İBB Atatürk Kitaplığı, Belediye Arapça Yazmaları, No. 315.
- Müntehab Fi'l-Luga, Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi, Hafız Ahmed Paşa Koleksiyonu, No. 34Ha328.
- Nisâbü's-Sıbyân, İbb Atatürk Kitaplığı, Yazma Eserler Koleksiyonu, No. 26.
- Okatan, Halil İbrahim (2010), Sürûrî Dîvânı, Ankara: Engin Matbaacılık.
- Öz, Yusuf (1999), "Anadolu Sahasında Yazılmış Farsça-Türkçe Sözlükler", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten, 47/1999, s. 177-187.
- Özervarlı, M. Sait (1995), "El-Emâlî", DİA, C. 11, İstanbul, TDV Yayınları, s. 73-75.
- Paker, Saliha (2014), "Terceme, Te'lif ve Özgünlük Meselesi", Metnin Halleri: Osmanlı'da Telif, Tercüme ve Şerh, (ed.: Hatice Aynur, Müjgân Çakır, Hanife Koncu, Selim S. Kuru, Ali Emre Özyıldırım), İstanbul: Klasik Yayınları, s. 36-71.
- Paker, Saliha (2020), "Hellenistik İskenderiye'den (İÖ 3. Yüzyıl) Osmanlı'ya: Kadim Geleneğe Kelime Odaklı (*Ad Verbum*) ve Anlam Odaklı (*Ad Sensum*) Çeviri Stratejileri ve Kökenleri", Türklük Bilgisi Araştırmaları/Journal of Turkish Studies (Zehra Toska Armağanı), 54, s. 263-280.
- Pend-Nâme (Tercüme), İBB Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Yazmaları, No. 104/4.
- Sarıçam, İbrahim ve Erşahin, Seyfettin (2015), İslam Medeniyeti Tarihi, Ankara: TDV Yayınları.
- Sa'dî-i Şîrâzî, Bostân, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Halet Efendi Koleksiyonu, No. 710.
- Sa'dî-i Şîrâzî, Bustan, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, No. 06 Mil Yz A 106.
- Satıraltı Fıkıh Kitabı, Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Kitaplığı, Muallim Cevdet Yazmaları, No. 86.
- Selçuk, Bahir – Çelik, Nurten (2019), İksîr-i Devlet - Nergisî'nin Kimyâ-yı Sa'adet Çevirisi, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Sertkaya, Ayşe Gül (1995), "Şeyh-Zâde Abdürrezzâk Bahşî Hayatı ve Eserleri", İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

- Suçın, Mehmet Hakkı (2010), "Arapça Çeviri Geleneği: Altın Dönem", *Journal Of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları Dergisi* (Cem Dilçin Armağanı), 33/2, s.111-138.
- Suçın, Mehmet Hakkı (2012), *Dünden Bugüne Arapçaya Çevirinin Serüveni*, Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları.
- Şem'î, Şerh-i Bostan, İBB Atatürk Kitaplığı, Belediye Yazmaları, No. K1525.
- Şeşen, Ramazan (1979), "İslam Dünyasında İlk Tercüme Faaliyetleri", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 7, 3-4, s. 3-29.
- Şimşek, Yaşar (2017), *Eski Anadolu Türkçesi Satıralı Kur'an Tercümesi* (Topkapı Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin), Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Şinâsi, Mecmû'u'l-Lugât (Lugât-ı Şinâsi), İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar Koleksiyonu, No. 555.
- Ta'limü'l-Müte'allim, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İzmir Koleksiyonu, No. 415.
- Tanrıverdi, Eyyüp (2007), "Arap Kültüründe Çeviri Çalışmaları ve Huneyn b. İshak Ekolü, *Divan Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, 12/23, s. 93-150.
- Taşgılı, Ahmet (2010), "Talas Savaşı", *DİA*, C. 39, İstanbul: TDV Yayınları, s. 501.
- Taşcı, Hülya Canpolat "Türkçe Edebi Şerhlerde Amaç ve Yöntemler", *Metnin Hâlleri: Osmanlı'da Telif, Tercüme ve Şerh*, (Ed.: Hatice Aynur, Müjgân Çakır, Hanife Koncu, Selim S. Kuru, Ali Emre), Klasik Yayınları, İstanbul 2014, s. 72-97.
- Togan, Z. V. (1959-1960), "Londra Ve Tahran'daki İslamî Yazmalardan Bazılarına Dair", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 3/1-2, S. 133-160.
- Topaloğlu, Ahmet (2018), *XIV. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satıralı Kur'an Tercümesi*, C. 1, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Toparlı, Recep (1992), *İrşâdü'l-Mülük ve's-Selâtin*, Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.
- Tuhfetü'l-Mülük Fi'l-İbâdât ve Tercümesi, Atatürk Kitaplığı, Belediye Yazmaları, No. 1441.
- Turan, Fikret (2001), *Eski Oğuzca Sözlük Bahşayış Lügati*, İstanbul: Bay Yayınları.
- Unan, Fahri (2005), "Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Eğitim Üzerine Yapılmış Çalışmalara Dair Bir Bibliyografya Denemesi", *Dîvân İlmî Araştırmalar Dergisi*, 1/18, s. 79-114.
- Üçer, İbrahim Halil (2018), "Antik-Helenistik Birikimin İslam Dünyasına İntikali: Aristotelesçi Felsefenin Üç Büyük Dönüşüm Evresi", *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*, (ed. M. Cüneyt Kaya), İstanbul: İSAM Yayınları, s. 37-90.
- Ülken, Hilmi Ziya (2020), *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ünlü, Suat (2007), "Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye Çevrilmesi ve İlk Türkçe Kur'an Tercümeleri", *Dinî Araştırmalar Dergisi*, 9/27, s. 9-56.
- Üşenmez, Emek (2013), "Türkçe İlk Kuran Tercümelelerinden Özbekistan Nüshası: Satır Arası Türkçe-Farsça Tercüme (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Ekler Dizini-Tıpkıbasım)", İstanbul: Akademik Kitaplar.
- Yazar, Sadık (2011), *Anadolu Sahası Klasik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Yazar, Sadık (2015), *Tercüme-i Tuhfetü'l-Elbab ve Nuhbetü'l-Acab = Gırnati Seyahatnamesi: İnceleme- Metin-Sadeleştirme- Tıpkıbasım*, İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Yüce, Nuri (2014), *Mukaddimetü'l-Edeb*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yüksekkaya, Gülden Sağol (1993), *Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi Giriş-Metin-Sözlük I-II*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Zemahşeri, *Mukaddimetü'l-Edeb*, İBB Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Yazmaları No. K0193.
- Zemahşeri, *Mukaddimetü'l-Edeb*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Lala İsmail Koleksiyonu, No. 674.